

ललितादुःखदर्शक-

रचीने प्रसिद्ध करनार
रणछोडभाई उदयराम.

अचलमुद्रा
आवृत्ति पांचमी.
प्रति ७००० मी.

मुंबाई
मुंबाई गल्लेट स्टीम प्रेस.

संवत् १९४१. सन १८८४.

मूल आठ आना.

सर्वे हक कर्ताए स्वाधीन राख्या छे.

गीति.

विना मळये, मन मळतां,
बंधायो स्नेह आपणो झाझो;
पछी मळतां, बहु वधतां,
रहेल छे ते सदा सरस ताजो.
एवा स्नेही मारा,
दामोदरसुत हरिलालभाई;
हुं रणछोड जणावुं,
प्रीति ग्रंथार्पण करीने भाई.

પ્રસ્તાવના.

નહાનપણમાં લામ કરવાની આપણા લોકોમાં ચાલ પડી ગઈ છે, આ વળી, કેહેવાતાં કુલીન ઘર ખોળવા જાય છે, તેથી કરીને, સારા વરને મારી કન્યા, ને સારી કન્યાને નકારો વર મળે છે; કેમકે, સારા નરસા ગુણ પર લક્ષ આપવું જોઈયે, તેને બદલે માત્ર નામનાંજ કુળ ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે છે. જેમકે, સારા ગુણનો કોઈ વર હોય, પણ તેનું કુળ જરા નીચું હોય, તો તેને પસંદ નહિ કરતાં, ગમે તેવા પણ, નામનાજ કેહેવાના આવેલા કુલીન ઘરના વરને પસંદ કરે છે. વળી, છેક નહાનપણમાં જ થાય છે, તેથી ગુણ અવગુણ બરોબર જણાઈ આવતા નથી, તેને લીધે જ્યાં દંપતિ દુઃખ પામે છે, તેના દાખલા આપણને હજારો મળી શકે છે.

અચિનાદઃખદ્દરીકની રચના એજ વિચાર ઉપરથી કરી છે. લલિ-
ત નહિ. માટે જો માતાપિતા અને સગાંવાહાલાને કન્યાનું સાંજેનું ઇ-
જીવું હોય, તો તેમણે એકલા કેહેવાતા કુલીન વરને માટે ફાંફાં નહિ મારતાં,
જ્યાં વરસાયે તેનું લામ થવા દેવું. આ કરતાં વળી, તેને પસંદ પડતા યોગ્ય
ર સમયે લામ કરવા દેવું એ તો ઉત્તમ છે. આવો લાભકારક ખારો જેમ
સરતો જશે, તેમ આપણી સંસારી હાલત સુધરશે, માટે સર્વે સમજી
તુણ્યોનો ધર્મ છે કે, એ ચાલ જેમ પ્રસરે તેમ, જેનાથી જેમ બને તેમ,
જા કરવો.

સંવત ૧૯૨૨, પૌષ.

લલિતાદુઃસ્વદર્શક

પાત્ર.

- દંભરાજ.....સ્નેહપુરનો વ્યાપારી અને કુલીન.
કર્કશાતેની સ્ત્રી.
કન્જિયાપ્પાઈતેની પુત્રી.
નંદનકુમાર.....તેનો પુત્ર, લલિતાનો વર.
છળદાસ.....નંદનકુમારનો મિત્ર.
કુભાન્ડીછળદાસનો હેરક.
બુદ્ધિસાગર.....દંભરાજનો મિત્ર.
ગુલાબતેની સ્ત્રી.
પ્રિયંવદાએક ગણિકા.
ચંદ્રાવળીતેની બેહેન, કનકાપુરીની ગણિકા.
માળીનંદનકુમારની વાડીનો રક્ષાપાળ.
જીવરાજચંપાનગરીનો મહા ધનાઢય વ્યાપારી.
કમળાતેની સ્ત્રી.
લલિતાતેની પુત્રી, નંદનકુમારની વહુ.
પ્રભાવતીલલિતાની સખી.
દાસીપ્રિયંવદા ગણિકાની.
પંથીરામલલિતાનો આશ્રય.
પૂરણમલએક જમાદાર, છળદાસનો મિત્ર.
શિકારીપર્વતપુરીનો રાજા.
તેડાગરદંભરાજનો ગૌર.

બીજા કેટલીક સ્ત્રિયો, ખારવા, આશ્રય, રસોઈયો, મશાલચી, ઇલાદિ

લલિતાદુઃખદર્શક.

અંક ૧ લો.

નાન્દી.

(એ છોકરા નાચેછે અને ગાયછે.)

ધનાશ્રી.

પ્રભુ રીઝો સા'ય થજે જગરાય.	પ્રભુ.	ટેક.
ફૂદી ફૂદી બાળકો ફળ લેવા ધાય,		
આવે નહિ હાથ, ન ખવાય.	પ્રભુ.	૧
પ્રેરી મતિ સારી, ખોટ દે સુધારી,		
જાગી એમ ગુણુ બાળ ગાય.	પ્રભુ.	૨
(૫૬૬૦ ૬૫૩૭.)		

(મુખ્ય પાત્રો સાથે ગાયછે.)

૫૬.

વિનતિ ધરજો ધ્યાન, જન સહુ વિનતિ ધરજો ધ્યાન.		
નિરપરાધી બાળકી ઝાઝી, પામે પીડા અપમાન.	જન૦	૧
નામના કુળપર મોહી પડીને, દેવાય કન્યાદાન.	જન૦	૨
મૂર્ખ મળ્યે વર, સુખ ન પામે, શું કરવું ખાનપાન.	જન૦	૩
ગુણુ જોવાના તે ન જીવે તો, દુઃખદરિયો નીદાન.	જન૦	૪
જીવો લલિતાદુઃખદર્શકમાં કેવો વળ્યો છો ધાણુ.	જન૦	૫
લલિતા પેઠે વનિતા વેઠે, ધરો તેનાં દુઃખ કાન.	જન૦	૬
અને ન એવું તેવું કરજો, જેથી રે' શાભા માન.	જન૦	૭

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, સ્નેહપુરની ભાગીલ.

પંથીરામ—(સ્વગત) ચંપાનગરીથી નીકળ્યાંને મતે આજે પૂરેપૂરે
એક મહિનો થયો, ત્યારે સ્નેહપુરની સીમની લગભગ આવી પોહ્યાંચો.

પણુ આ તે સ્નેહપુરની સીમ હશે કે નહિ ? પછવાડે એક નગર ગયું, તેને પણ મેં સ્નેહપુરજ નામ્યું હતું. જાણું એમાં નવાઈ નહિ; ‘મનમાં તે મ્હો આગળ’. ચાલી ચાલીને મારી દૂશ નીકળી ગઈ; વળી યાત્રાના ગાઉ થયેલા, તેથી સ્નેહપુર આધું હોય, તો ઉછળીને મ્હો આગળ પડે એવું ચિંતવન કરતો હતો, તેવામાં, જે દીકું તેને સ્નેહપુર માની લઉં, એમાં મારો દોષ નહિ. હવે તો, આ સ્નેહપુર હોય તો બહુ સારું; પણે રસ ધણો ઉતર્યો. (પગ પપાળેછ.) પણુ ચાલ રે, પ્રાણિયા, જરા આગળ. અરે ! આજ તો મારાથી નથી ચલાતું; પગ તો પાકા ચુંમડાના જેવા થઈ ગયા છે. એમાં કોઈનો વાંક નથી, પણુ મારો છે. લલિતાએ તો ઘોડાસરમાંથી એક જલદ ઘોડો લેવા મને કહ્યું હતું; કહ્યું હતું તો ખરું, પણુ તે મારી દાઝ જાણીને નહિ, પોતાના સ્વાર્થ માટે. મનમાં એવું તો, જે ઘોડો હોય, તો વરને વેહેલો કાગળ પોહોંચે. બાઈને તો મહિનામાં જવાબ વાંચવો હતો, ને ખંદા તો આ બેઠા. (પાક ઉતારવા હાથ પગ મસળેછ.) બેઠા તે આપણા બાપનું. ને શું ઘોડો આણ્યો હોત, સારે આજ આટલે લગી અવાત કે ? ક્યારનોય મને ફેંકીને, પાછો લલિતાને ખપર કેહેવાને ગયો હોત; ને મારાં તો સોયે વર્ષ પૂરાં થયાં હોત. ચાલો, ઠીક થયું જે એકલા આવ્યા; પણુ ઉઠ રામ, બેશી રહે શી સિદ્ધિ ? વેહેલા જમ્યે તો કંસાર ભેગા થઈયે. હા,—(સાંભળતા હોય તેમ) હવે તો ભાગોળની લગભગ છું. નોંખત, ઢોલ, નગારાંના નાદ, માણુસોના અવાજનો ઘોંઘાટ, અને કૂતરાંનું ભસવું, એ સર્વે મારે કાને પડેછે. વળી ધૂણીના ગોટેગોટ પેલા ડંચા દેખાય ! જે શેહેર બન્યું ના હોય, તો એમ હોય નહિ. અરે ! પેલી એક હવેલી આકાશમાં ડોકિયાં કરતી દેખાય. ખરે, એ નંદનકુમારની હશે; અને હું આવુંછું કે નહિ, તે એના ધણીની આજ્ઞાથી જોતી હશે. ઘેર જેમ લલિતા તળે ઉપર થઈ રહી છે, તેમ એ બાઈ પણુ એક પણે થઈ રહ્યા હશે, એટલે એવી આજ્ઞા કરેસ્તો. આજે તો આપણા માનનો પાર નથી. નંદનકુમાર પાટલે બેસારીને પૂજા કરશે. અરે, આ જમણા હાથ ભણી ડંચું દેખાયછે એ શું વળી ? એ તો બંગલા જેવું જણાયછે. નગર અહિંથી ઓછામાં ઓછું એક ગાઉ હશે, ત્યાં સુધી તો, તરસ આપણાથી વેઠાવાની નથી. ગળું છેક સૂકાઈ જવા આવ્યું છે. આ વાડીમાં નક્કી ફૂવો હશે ખરો. પેલો ફૂલઝાડ સમારેછે તે વાડીનો માળી હશે, ચાલ રામ માંહ. (વાડીમાં પ્રવેશ કરેછ.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, નંદનકુમારની વાઢી.

પંથીરામ—(ખેશ કરીને) વાહવા ! શી સુંદર વાડી છે ! આ બટમોગરો તો બહુજ બેહેકી રહ્યો છે. અકેકુ ફૂલ, ગોટાના જેવડું મ્હોટું, અને શેભા-યમાન દેખાય છે. એમાંથી એક ચૂંટીને સુંધું તો મગજ તર કરી નાંખે એવું છે. લાવને એક ચૂંટુ, બંદાને કોણ પૂછનાર છે. (ચૂંટવા જાય છે, તને બેઠન)

માળી—(દોડતા ખેશ કરીને) અરે બહા માણસ ! તું કોણ છું ? અને કોની રજાથી માંહ પેટો છું, હેંડ, નેકલ વેહેલો, નહિકર હવણાં જોવા જેવું થશે. આપની મતા થઈ જે, પૂછયા ગાછયા વના, એકદમ ફૂલ ચૂંટવા મંડી જઈ છું ? જોહ !

પંથીરામ—ભૂલ્યો આપણ, લે, આ રહું તારૂં ફૂલ, (તને કાન બોલે છે.) હું દૂર દેશાવરનો ગરીબ પંચી છું; તરશે મરતો હતો, તેથી તારી વાડી જોઈને આવ્યો છું, તે એવી આશાથી, કે તું મને તારી વાડીનું નિર્મળ પાણી પાઈને ઠંડો કરીશ, ને તું તો માથું ફાડવાને ઉભો થયો છું. મારા પાણી વિના પ્રાણુ જાય છે. જો તારા દિલમાં રામજી ઉતરે, ને પાઉં, તો તારો મ્હોટો પાડ, નહિકર આ ચાલ્યો મારે માર્ગે. જીવતો રહીશ, તો પાણી પારવનું પીશ.

માળી—સીધે સીધું, ને વાંકે વાંકું. તું નરમ થઈને બોલે છે, તો હું તને નડવાનો નથી. તારી મરજીમાં આવે એટલાં ફૂલ ચૂંટી લે. ને હેંડ પછી મારી હાથે, હું તને પાણી પાઉં.

પંથીરામ—આ એક ફૂલ ધણુંએ છે. ચાલો આપણે ફૂલે જઈએ.

(જાય છે, ને પાણી કાઢાડી, પીધા પછી, ફવાના ઘાળામાં બેસે છે, તંબાકુની ઠાબલી કાઢાડે છે, અને અમચી છાંડી તંબાકુ કસે છે.)

માળી—કેમ બાઈ ! હવે તું થંડો થયો ? તારા દેખાવ ઉપરથી, તું બહુ ધાબરો બની ગયેલો દેખાઉં છું. પણુ હવે તું મને માંડીને વાત કેહે, કે ક્યાંથી, શા કારણ માટે તું અહિં આવ્યો છું.

પંથીરામ—હવે હું ટાહાડો શીતળ થઈ ગયો, એટલે મારૂં સર્વ વૃત્તાન્ત કહું છું, તે સાંભળ. (તેનો કાન ચીમીને) કાન રાખજો કાહાનમ, મન રાખજો માળવે, ને શરીરનું આ ડીમચું તો અહિં પડ્યું છે, એટલે કાંઈ ચિન્તા નથી.

માળી—(હસતાં) અધ્યા, તું તો કોઈ મરકરો દેખાઈં છું. ફીક થયું જે તારો બેટો થયો; મને તારાથી ગંભત મળશે. જે તારે આ વાડીમાં રહેવું હોય, તો હું ઘાટ ધડાવી આપું.

પંથીરામ—ના રે, મારા બાપ ! ઘાટ ધડાવો, એટલે તો થઈ જ રહ્યું તો. વળી મારે એક મ્હોટું સાલ છે, તેથી રહેવાય એવું નથી. આજે કાગળ આપી, ઉત્તર લઈ, કાલે પંચે પડવું છે; તારે મારે આજની બે ધડીનો સમાગમ છે.

માળી—એવડી ધાડાધાડ શી છે ? બેશ, હવણું તો જરા નીરાંતે, ને કેહે મને, કોનો કાગળ, ને કોનો ઉત્તર લઈ જવાનો છે ?

પંથીરામ—ચંપાનગરીમાં જીવરાજ કરીને એક મહાન વ્યાપારી છે, તેની પાસે અઢળક ધન છે, તેને એકની એક પુત્રી છે. તે છેક ન્હાની હતી, સારે આ સ્નેહપુરના દંભરાજ શેઠના નંદનકુમાર વેહેરે લગ્ન કર્યું હતું, પણ સાર પછી તે આજ સુધી, કન્યાને સાસરે તેડી નથી—

માળી—(અકસ્મત વચ્ચે બોલી ઉઠે.) અરે ! આ નંદનકુમારનીજ વાડી છે, ને અસારે પોતે અહિં છે.

પંથીરામ—ચાલો સારે, બધી પીડા મરી ગઈ; મને તો અસાર સુધી બ્રાન્તિ થતી હતી, કે આ દેખાયછે તે સ્નેહપુર હશે કે નહિ. વળી, નગરમાં અથડાવા જવું મટયું. પણ ભાઈ ! હું તો ભૂખ્યો છું, અહિં ખાવાનું મળશે, કે નગરમાં પાછો ધક્કેલશે ?

માળી—એની તું કાંઈ ચંતા કરેશ નહિ. પરિચવદાને હાં રસોઈ કરવા એક રસોઈયા અહિં રાખ્યો છે, તેથી તારો ખાવા પીવાનો જોગ હવણું કરં છું. હો વશા તો રસોઈ તૈયાર હશે.

પંથીરામ—(આશ્ચર્ય પામીને) પ્રિયવદા કાણ છે જે ? અહિં સ્ત્રી શી ! આ તો કાંઈ નવાઈની વાત છે !

માળી—બધી વાત તારે પૂછવી નહિ, મારાથી કેહેવાય એમ નથી.

પંથીરામ—જા, મારા ભાઈ, સારે તું મારો ભાઈબંધ શાનો ? તારે મારે સરત એટલી, જે મારે છાની વાત ઉઘાડી કરવી નહિ. મારા સમ, કે તું મંડે, જે ના કહું તો. તું મંડે, સારે તો મારે રડવું પડે.

માળી—તું હમ ખાઈં છું, તારે તને કહું છું, પણ નંદનકુમાર જે જાણે, તો મને તરત નાળિયેર આપે; માટે બીજે કાંને વાત જાણ નહિ એની હં-ભાણ રાખજે; મારા ને રસોઈયા વના બીજું કોઈ પૂરેપૂરું જાણતું નથી.

પંથીરામ—તારી ખાતરી થતી ના હોય, તો પાણી મૂકું. (જળ મૂકે.)

માળી—હવે મારી ખાતરી થઈ, આવ આધો. એ પરિચ્છેદ છે કને, તે કોઈક નગરની પાતર છે. રૂપરૂપનો ભંડાર છે, તેથી નંદનકુમાર એના ઉપર મોહી પડ્યા છે. એમના આપની પાહે ઝાઝો પૈસો નથી, તેમ છેક ખાલી હાથના પણ નથી. એમનામાં એ મ્હોટા કળિયા કહેવાયછે, તેથી ખર્ચ-વખર્ચે રાખવો પડેછે. દેશાવરના લોકો તો હવેલિથો ને યંગલા જોઈને જાણતા હશે, જે કોણ જાણે કેટલી બધી પૂજા હશે, પણ ઢમઢોલ ને માંહ પોલ છે. નંદન તો પથ્થરના ભરડા જેવા છે. ન્હાનપણમાંથી કુછંદ લાગ્યો છે, તેથી આપનાથી છાંતું પારવતું ઉડાવેછે. પરિચ્છેદ બધું એમનું ખાઈ ગંઈ, ને મને લાગેછે, કે, જે આંમનું આંમ ચાલ્યું, તો મારી ચાકરી પણ જશે. એ અહિયાંથી ટળે, તો બહુ હાઈ થાય; રંડા એવી નહારી છે, કે નંદનકુમાર આટલું બધું કરેછે, પણ એની તો ગણતરીમાંજ નથી. એમના ભાઈબંધ પણ એમના જેવાજ નહારા છે. તેઓ પારવતું એમનું ખાઈ જાયછે, અને તેથીજ કરીને રેજ રેજ પૈસો ઓછો થતો જાયછે. દંભરાજ ઉંમરે પોહુંચવા આવ્યા છે, ને એકનોએક છોકરો છે, તેથી જન્મ કરેછે, તમ કરવા દેછે. એક બીજા છોકરી છે, પણ છોકરા ઉપર જેટલું વાહાલ એટલું છોકરી ઉપર શાંતું હોય ?

પંથીરામ—શિવ ! શિવ ! શિવ ! બિચારી લલિતાના તો ભોગ મળ્યા; એણે મહા ઉલાસથી પત્ર લખી મને આપ્યું છે, ને અત્યંત આતુરતાથી ઉત્તરની રાહ જોતી ત્યાં બેઠી છે, ને ભાઈનાં કારસ્તાન તો અહિયાં આવાં છે. એનો સમાસ અહિં કેમ થશે ? આંનાથી એને સુખ ક્યાંથી મળશે ? એ તો ગુલાબના ફૂલ જેવી રૂપગુણની ભરેલી છે, તેનો ને આ ગમારનો યોગ કેમ ખાશે ? એમાં આપણો ઉપાય નહિ. પણ ભાઈ ! આ કાગળ મારે એને આપવો છે તેનું કેમ કરું ?

માળી—એમની પાહે તારાથી જવાશે નહિ, લાવ કાગળ, હું જઈને આપી આવું, ને ફક્કીશ જે ભાંમણ આઈ છે.

પંથીરામ—(પામડીમાંથી કાગળ કાઢાડીને) લે, આ કાગળ; પણ તને કદાચિ વાર લાગે, માટે મારો ખાવાનો જોગ કરતો જા. લાડુ મળ્યા, એટલે આપણે બીજું કંઈ માગવાના નથી.

(માળી, પંથીરામને રસોડામાં ખાવાને બેસાડી આવતીને ઉપર જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, બંગલાનો મેઢો.

નંદનકુમાર, પ્રિયંવદા અને તેની બે નહાની છોકરિયો.

માળી—(હાથ બેડીને) શેઠજી ! આપને હાહરેથી આ કામળ લઇને એક ભાંમણુ આપ્યોછે. (કામળ આપે.)

નંદનકુમાર—(કામળ લઈ, ગુસ્સે થઈને.) એને આ રેઠાણુ કોણે ખતાવ્યું ? અહિ આંવવાની કાંઈ જરૂર નુતી.

પ્રિયંવદા—(નંદનકુમારના હાથમાંથી પત્ર લઈને ફાડતાં ફાડતાં) માળી ! એ બ્રાહ્મણને નગરમાં લઈ જવાની કાંઈ અગત્ય નથી. હવણું એને જવાખ લખી આપી વિદાય કરીશું. કેમ નંદન ! ઠીક કે નહિ ?

નંદનકુમાર—હા, પ્રિયંવદા, તમે કહ્યું એમજ. એને વળી ઘેર જઈને શું કામ છે. જવાખ લખવા જેવું હશે તો લખીશું, નહિ તો મ્હોડે કાઢાવીશું.

માળી—શેઠજી ! એને ખાવા બેહારીને હું આપ્યો છું, એ મને કહેતો તો, કે, મારે તો જવાખ લઈને ઉતાવળથી પાછાં જવું છે.

પ્રિયંવદા—માળી ! તું ઘણો ડાહ્યો છું. જા, એની પાસે જઈને બેસ, પછીથી તને બોલાવીશું. નંદન ! આ માળી ઘણો સમજ્યું અને કલ્યાણરો છે, મારે આ મહિને એનો પગાર વધારજો.

માળી—પ્રિયંવદા ! તમારી તો મારા ઉપર ઘણી રેહમ છે. (નમ્ર.)

પ્રિયંવદા—નંદન ! લો, આ કામળ વાંચો; એ તો તમારી પ્રિય બીનો રાગમાં લખેલો છે.

નંદન—આપણે કયે દાહાડે પાટલા ઉપર ધૂળ નાંખેલી જે આવડે ?

પ્રિયંવદા—જાઓ મારા શેઠ, એમાં શું છે, એ તો આ છોકરાંય વાંચે.

છોકરાં—(ગાયક ને નંદન મ્હોસાસું બેઠ રહે.)

(ગુરૂ ગોવિંદના મહિનાનો રાગ.)

સ્વસ્તિશ્રી સ્નેહપુર સ્થાન, શાભે સાંરે,	
જ્યાં વસો અમારા પ્રાણુ ચિત્ત ચોરો માંરે.	૧
પ્રિય ! શુભોપમાને રે યોગ્ય, પૂજ્યારાધેરે,	
છો જ ચતુરશિરોમણી નાથ, ગુણુ સૌ સાથેરે.	૨
અઉદ વિદ્યાના રે જાણુ, શિરના છત્રે,	
મુજ પ્રિયપતિ નંદનકુમાર કુશળ છે અત્ર રે.	૩

અંપાનગરીથી લખિતંગ, લલિતા દાસી રે, તમ વિયોગે રહે દિનરાત, બહુજ ઉદાસી રે.	૪
પ્રિય ! બાળપણમાં રે પ્રીત, પરણ્યે થઈ છે રે, એ તો આજ લગી મન માંહ, એવી રહી છે રે.	૫
પ્રિય ! લારે હુતી હું છેક ન્હાની બાળારે, પણ સમજી રે બ્યારથી નેહ, જયુંછું માળા રે.	૬
આજ જોયાં તમારું મુખ, થયાં બહુ વર્ષ રે, તેથી જોવા શશિસમ મુખ, લદે છે હર્ષ રે,	૭
આણું આવ્યજ્ઞી રે વાઠ, મેં મસ જોઈ છે રે, બહુ વિલા હવે તેહેવાર, આશા ખોઈ છે રે.	૮
હજું તમ અમશું રે પ્રિયપ્રાણ, પ્રસંગ ન પડિયો રે, તો ક્યાંથી હશે કાંઈ વાંક, મનમાં ઉતરિયો રે ?	૯
છે જ માતપિતા મુજ રાંક, સ્વભાવે શાણું રે, તે ગાયછે તમારા ગુણ, ઈચ્છે આણું રે.	૧૦
છે તેમનો કાંઈ અપરાધ, કારણ શું છે રે, કરગરી ખુલાસા રે કાજ, દાસી પૂછે રે.	૧૧
સૌ તમને રે જોવા કાજ, બહુ ઈચ્છે છે રે, તેમાં માં મળવા માટ મન તલસે છે રે.	૧૨
પ્રિય ! આજ લગી ધરી ધીર, શીખી ધરધંધો રે, તે સાથે રે વિદ્યાબ્યાસ, કીધો સંધો રે.	૧૩
જાણું ગુણીજન છે મુજ નાથ, વિદ્યાસાગર રે, સાધી સૃષ્ટિનું સૌ જ્ઞાન, નિપજ્યા નાગર રે.	૧૪
પિયુ ! જાણું તમારું હું અંગ, અધૂરું હોઉં રે, લારે શોભીતી તમજોડ સાથ ન સોઉં રે.	૧૫
તે માટે દિન ને રાત, રટણુજ કીધાં રે, ઉપયોગી સર્વે શાસ્ત્ર, શીખી લીધાં રે.	૧૬
જે ઉલટી હશે રીતભાત, તમથી પ્યારારે, ઝટ સુધારીશ મુજ પ્રાણ, કરીશ નહિ ન્યારારે.	૧૭
નથી પાના રે પુસ્તક માંહ, મન મુજ રે'તું રે, નથી નાનાવિધનાં રે સુખ, માની લેતું રે.	૧૮
મુજથી ન્હાની રે ઘણી બાળ, પિયુશું શોભે રે, તે દેખીને માં દિલ, મળવા લોભે રે.	૧૯

સૌ સખીને રે જે જે સુંખ, દુઃખ તે મારે રે,
કોહોજી કોમળ હૃદયના કંથ, ટળશે આરે રે ? ૨૦
થાય રટણ દિવસ ને રાત, અજ ન ભાવે રે,
જંપાશે રે નંદનલાલ, આણે આળ્યે રે. ૨૧
હું છું તમથી રે બહુ દૂર, આવું ઉડી રે,
જોઈ પંથ હું થાકી કંથ, રે' ન સંજુરી રે. ૨૨
આ વિનતિ વાંચી મુજ પ્રાણુ ! વેગે વળજે રે,
જાણો દાસીતણી જે દાઝ, આવી મળજે રે. ૨૩
જે ભૂલ ચૂક કાંઈ હોય, મળીને કે'જે રે,
મારા પ્રણામ સહસ્રજ વાર, માની લેજે રે. ૨૪

નંદનકુમાર—ટાયલું પાર પડ્યું કે હળું છે ? મ્હોટું ભૂગળ ભટિયું
જોઈનેજ મને લાગ્યું હતું જે પારવતું ચિતરેલું હશે, ને નીકળ્યું પણ તેમજ !

પ્રિયંવદા—અરે, ઘણો લાગ તો મૂકી દીધો છે. જો આ બધું એ-
નુંજ લખેલું હોય, તો કોઈ ચતુર સ્ત્રી છે, એમાં સંદેહ નહિ. મોરનાં ઇંડાં
ચિતરવાં નથી પડતાં; પણ મને નથી લાગતું, કે તમારે ને એને મળતી
રાશ આવે. 'ડુંગરા દૂર થકી રળિયામણા,' કેમ સમજ્યા તમે ?

નંદનકુમાર—હા, હું બધું સમજ્યો. મારે ને એને કોઈ દિવસ મેળ
આવવાનો નથી. એ મ્હોટાના ધરની મારે માથે ચડી વાગે.

પ્રિયંવદા—(હસતે મ્હોડે) વાહ નંદન; અરે ! મારે અહિં ખુલાસો ક-
રવો જોઈયે. હું તમને નંદનકુમારને આખે નામે બોલાવતી નથી, તેનું કા-
રણ એજ, કે, મારા પોપટને હું 'કુમાર' કહુંછું, કેમકે, પોપટ 'કુમાર'
કહેવાયછે, માટે જો હું તમારા આનંદ પમાડનાર નંદન નામની સાથે 'કુમાર'
શબ્દ જોડું. તો તમે પોપટ થઈને ઉડીજાઓ, તો પછી, ક્યાં બોળતી ફરે ?
વળી, તમારી ખુદ્ધિ જોભાગ્ય જેવી છે, એટલે હું કહુંછું તે તરત સમજી
જાઓછો. પણ તમે એને મ્હોટાના ધરની કોહોછો ત્યારે તમે શું કમ છો ?

નંદનકુમાર—એના ખાપ જેટલો પૈસો નહિ એટલુંજ માતર, ખાકી
કુળમાં તો અમે ચડિયાતા તો. જો હું ધારું, તો એના જેવી બીજી પાંચ
આણું.

પ્રિયંવદા—વાહરે, ફાંકડા, તમારા દેખાવથી તો 'આંધળી બેહેડાં
ફાડે' એમ છે, તો પછી તેમાં કુળ મળ્યું એટલે ના ભૂલતું હોય તે ભૂલે;
પણ 'આંધળી બેહેડાં ફાડે' એનો અર્થ સમજ્યા કે નહિ ?

* એલના છઠા જેવી સ્ત્રી—અર્થાત્—ભડી.

નંદનકુમાર—હા, હા, સમજ્યો. અમારું તેજ એવું, જે આંધળીની આંખ ઉધાડેઃ એજ કે ખીજે ?

પ્રિયંવદા—હા, એજ; પણ બેહેડું કૂટે તેનું કારણ એવું છે, જે, તમારું આ ક્ષેડાકાયના જેવું તેજ, તેની આંખમાં ભભક લેતું ને પેસે, તેથી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવે, ને અંજાઈ જાય, તેવામાં વળી તમારું મ્હો દેખે, તેથી મૂઝાઈ આવે, એટલે પાછેવાઈ પડી જાય. વળી, મને લાગે છે, કે તમારા જન્મને દાહાડે સૂર્ય ગ્રહણ હશે. તે વિના તેજનો આટલો બધો ચળકાટ હોય નહિ; તેમજ, આટલી બધી ખુદ્ધિ પણ હોય નહિ.

નંદનકુમાર—(બહુ પ્રશ્ન થઈને) એમ કે ? તારે મને લાગે છે, કે તમારામાં આટલું બધું તેજ છે, ને ખુદ્ધિ પણ પારવની છે, તેથી રાતનું ને દાહાડાનું બન્ને ઘેણ હશે, તારે તમારો જન્મ હશે.

પ્રિયંવદા—(મસ હસતાં) તમારા જેટલો રૂપનો ભભકો મારામાં નથી. તમે કદાપિ આપમાં તમારું મ્હો જોતા હશો, તેથી યરાબર જણાતું નહિ હોય; હેઠળ ઉતાચું હોય તો હવણાં ખબર પડે. એવી વાતો હવે આપણે જવા દો. તમે તમારી વહુને તેડવા ક્યારે જાઓ છો ?

નંદનકુમાર—આપણે કાંઈ તેડવા કે બેડવા જવાના નથી. ચંપાનગરી અહિંથી ક્યાં પડી છે ! વળી, એ લક્ષ્મી વચ્ચે નડે, ને કહિનાં કહિ કાવતરાં કરે. આપણે તો તમારી મેહરબાની જોઈયે.

પ્રિયંવદા—અમારી મેહરબાની તો ધણિયે છે; પણ તમારી નથી. પેલા હજાર રૂપિયા તો દાગીનામાં રોકાયા, ને મારે મારી બેહેનને નગર જવું છે, તેના ખર્ચ સાંજ ખીજ હજાર તમારી પાસે મંગાવ્યા, તે હળુ સુધી આવ્યા નથી.

નંદનકુમાર—તમારાથી મારે રૂપિયા વધારે નથી. આ વાડીનું ખત થવાની ઢીલ હતી, તેથી રૂપિયા મોકલાયા નહિ; ચાર દિવસ પછી મોકલીશ. પણ તમે જશે તો મને ગમશે નહિ.

પ્રિયંવદા—જઈયે નહિ ત્યારે શું કરિયે ? અમારો ખર્ચ ભારે, તે અહિં પૂરો થઈ શકતો નથી, માટે ગયા વિના સિદ્ધિ નથી.

નંદનકુમાર—આ વાડીના પંદર હજાર રૂપિયા આવવાના છે, તેમાંથી પાંચ હજાર એક જણને આપવાના છે, તે જતાં બાકીના તમને આપીશ; ક્યમ હવે ઠીક કે નહિ ?

પંચીરામ—(ક્યાં પછાડે સંતાઈ રહી સાંભળતો હતો, તે સ્વપ્ન) તારું નંદન જાય રે નંદન !

પ્રિયંવદા—ઠીક છે, ત્યારે વળી રહીશું. હવે મારે જવાનો સમય થયો માટે ગાડી મંગાવો. તમારી વહૂને કાંઈ પણ લખ્યા વિના ચાલે એવું નથી, માટે લખજો, કે, એક માસ પછી તેડવા મોકલીશું. બીજું આડું અવળું કાંઈ ભેડશો નહિ.

નંદનકુમાર—બહુ સારું, તમારી મરજી છે, તો એટલું લખીશ, પછી થઈ રહેશે. (બારિચેથી માળીને) અલ્યા, મારી ! ઓ મારી ! ગાડી લાવ.

માળી—તૈયાર છે સાપ.

પંથીરામ—(નીચે ઉતરી પડતાં, એકલો.) ઠીક છે, લલિતા પાસે ગયા પછી તારી વાત.

પ્રિયંવદા—ગાડી આવી; લ્યો હવે હું જઈશું; પણ પેલા રૂપિયા મોકલવાને ભૂલશો નહિ. હું છળદાસને તમારી પાસે મોકલીશ, તેને સુખેથી આપજો. લો, સલામ છે હવે. તમારી વહૂનો કાગળ હું લઈ જઈશું; બીજી વાર મળશો ત્યારે પાછો આપીશ. (જાય છે.)

નંદનકુમાર—(નિશ્વાસ નાંખીને સ્વગત) બાઈ તો ગયાં. લાવ તારે, પેલો કાગળ ગયડી કાઢાડું. (બારિચેથી) અલ્યાં મારી ! ઓ મારી.

માળી—આવ્યો સાપ ! (પ્રવેશ કરે છે.)

નંદનકુમાર—(ક્રોધચુક્ત) સાપ, સાપ, કોને કરે છે ? સાપ તારો બાપ, આંલ્યા. (તેને લપડાક મારે છે) જા, લાવ મારી લેખણપેટી.

માળી—(માળ પાંખાળતો) ભૂલ્યો સાપ, ભૂલ્યો. આ લાવ્યો. (પટ્ટી લાવી મૂકી જાય છે.)

નંદનકુમાર—(પટ્ટી ઉઘાડી લેખણ તપાસતાં કેટલીકની કતો નખ ઉપર ફસકાવી નાખતાં) એનો ધડનારો મરે એનો. (ફેંકી દે છે. ને છેવટે એક લેખણવડે ચાળા કરતા કાગળ લખે છે.) સને કાંઈ નહિ સ-વ-સ-ત-શ-રી, રીને પાંચ કુંડાળો-રી એ તો થયા સવસતશરી. ચં-પા-ન-ગ-રી, મા, જેવી બા તેવી મા, મા ને કાનો માતર મો (મા) (જલ કાઢાડતો લખ્યાં જાય છે) બાઈ શરીરંચ બાઈ-બા, બને એક માતર કાનો બો (બા); ઈ, ઈને વરેડું ધું (ઈ) (લખ્યાં જાય છે.) જો-ગો-પા-ર; ર, (અટકી જાય છે) ચમ્યાજીની ચોપડી, છજી વધા પોદળો, જજીને જેર વાણિયો, ઝજારાની શેરી ખાલું. નનો બાટ ડુમેલો, મમ્માજીનું માટલું, ને રડાજીનો શેટલો. હાં, હાં. હવે સાંભર્યું. એ તો થયા જો-ગો-પાર (લખ્યાં જાય છે.) નંગ ૧, એકડે એકો, મેહેતાજીનો ભાગ્યો દેકો, દેકો ઉપર ધાણી, ને મેહેતાજીની વહૂ છે કાણી; એ એકડે એકો (લખ્યાં જાય છે તે પૂરો

થઈ રહેછે એટલે.) અલ્યા મારી ! ખેલો ભાંમણુ આવ્યો છે તેને ઉપર મોકલ. કાગર આપવો છે.

માળી—હાજી. મોકલું. (પંથીરામને મોકલે છે.)

પંથીરામ—(આવતે આશીર્વાદ લેતાં.) મહારાજ ! તમારો જય થાઓ, ને ખુદ્ધ વધો (મનમાં) શો કલેડાના જેવો ઊગ્યો !

નંદનકુમાર—અલ્યા ભાંમણુ ! મારે સાસરેથી કાગર લઈને તું આવ્યો છું ? જો એમ હોય તો કાગર લે. (ધરે છે.)

પંથીરામ—(કામગ લેતાં) મહારાજ ! હું આવ્યો નથી, સારે શું મારો બાપ આવ્યો છે, કાંય લાંના સમાચાર બમાચાર પૂછવા છે ?

નંદનકુમાર—બધાં તાં શું કરેછે ?

પંથીરામ—બાપછે ને ઉધેછે. પૈસાવાળાને ઘેર તે કાંઈ કામ હોયછે.

પણુ—આ કાગળી હું કોને આપું તમારી સાસુને ?

નંદનકુમાર—ના, જોજે એમ કરતો. એ કાગર તો એને આપવાનો છે.

પંથીરામ—ઓ મારા બાપ ! મારી વહૂને તમે શું કરવા લખો ?

નંદનકુમાર—મૂરખ, તારી વહૂની કોણુ વાત કરેછે ? હું તો એને આપવાનું કહુંછું.

પંથીરામ—આ હું એટલા માટે સમજતો નથી, જે મારી વહૂ ને કાંઈ આપવાનું હોયછે સારે હું એને આપજો એમ કહુંછું, ને તમે પણ એને અપાવોછો; સારે મારે તે સમજવું શું ?

નંદનકુમાર—એ કાગર તો અમારી ધરવારીને આપવાનો છે.

પંથીરામ—હા, હવે સમજ્યો પ્રિયવદા, —જે તમારી ધરવાળી—તેને આપવાનો છે.

નંદનકુમાર—(ચુસ્તે ધઈને) ના, ના, તેને નહિ; એની વાત તેં જાણી કે શું ?

પંથીરામ—અમે તો બ્રહ્મદેવ. બધાંની વાત જાણિયે. જુવો—એ આજે અહિ આવી હતી ને હું લલિતાનો—

નંદનકુમાર—(એકદમ વચ્ચે બોલી ઉઠેછે.) હા, હા, એનેજ આપજો, જોજે ભૂલતો.

પંથીરામ—પ્રિયવદાનું નામ કેમ ભૂલાય, એ તો મારા કાળજમાં કારાધું.

નંદનકુમાર—જે પાછો ભૂલ્યો ખરો ? પ્રિયવદાનું તારે શું કામ છે ?

પંથીરામ—(પોતાના ગાલમાં લપકાકો મારેછે.) હા, હા, એ તો હું ભૂલ્યો. પ્રિયવદાતું મારે કામ નથી, તમારે છે. અમે બ્રાહ્મણ ભાઈ, બીજા મારી ખાનારા, તે અમે વેચવાને વાડી ક્યાંથી લાવિયે ?

નંદનકુમાર—(ચક્રિત થઈને) અરે, તું તો બધું જાણેછે. વાડી પંદર હજારે વેચવાનું સાદું કશું છે તે તે ભલું જાણ્યું તો ?

પંથીરામ—(સ્વમત) ઠીક, પંદર હજારે વાડી પણ વેચી દેખાયછે ! (આસન) અરે, હજી તો હું જ જાણું છું, તે તે તમારે સાસરે જઈને કહેવાનો છું.

નંદનકુમાર—જેજે ભાઈ, કાંઈ કહેતો. જો તું કાઈને કહું નહિ તો તને હું રાજી કરું.

પંથીરામ—ત્યારે એમ હાથ તો આપો તમારા ગળાનો ગળચવો, હાથની પોહોંચી, ને આંગળીની વીંટી. વાત બધી અહિ દાટીને જઈશ તે પછી કાઢને જડશેજ નહિ !

નંદનકુમાર—તારે ઠીક, તું તો મહોટો દેવ છે. (બધું કાઢાડા આપેછે.)

પંથીરામ—(હસી થઈને જતાં.) બ્રાહ્મણને આપવું તે કાશિક્ષેત્રમાં વાવવું. હવે, લો ખેસો, હું જાઉં છું.

નંદનકુમાર—પણ જોજે, પેલો, બીજા હવેલી ને વાડી વેચવાનો વિચાર ધાસ્યો છે, તે કાઈને કહીશ નહિ; ને કાગર એના હાથમાં આપજે.

પંથીરામ—હા, હા, હું સમજ્યો; એક હવેલીમાં તમે રાહોછો, ને બીજા છે, તે પણ વાડીની સાથે વેચવાનું ધાસ્યું છે, તે હું કાઈને નહિ કહું. કાગળ દાના હાથમાં આપવો તે હજી હું સમજ્યો નથી; પણ ઠીક છે, એને આપીશ.

નંદનકુમાર—રહે તારે, તને નામ ખબર નથી તો હું મારી પાસે કહેવરાવું. (માળીને બોલાવેછે.) અલ્યા મારી ! એા મારી !

પંથીરામ—(દાગીના લપકામાં લપેટતાં.) અરે, એનું શું કામ હતું, હું મારી મેળે જોતો તેને કાગળ આપત. ધરણીની વાત એને ખબર પડવા દેશા નહિ.

નંદનકુમાર—ખરી વાત કહી, મારીને જાણવા નહિ દેવું; પણ એને બદલે બીજાને કાગર આપું તો ખોટું; પેલો મારી આવ્યો, એ નામ કહેશે. માળી—ચમ, માંડું શું કામ છે ?

નંદનકુમાર—પેલો કાગર ભાંમણ પાસે છે, તે એને આપવાનો છે, તે તું નામ દે. ભાંમણ સમજતો નથી.

માળી—(હસતાં) પંથીરામ ! તમે એમ શું કરવાને કરોછો ! કાગળ એમને આપજો.

નંદનકુમાર—જા, જા, તું મૂરખ દેખાછ. મારી વહુ થાયછે તેથી હું નામ દેતો નથી, પણ તારી તો વહુ નથી થતી ? તારે તને નામ દેતાં થાયછે શું, જો, એમને આપજો, કહું છું.

પંથીરામ—મહારાજ, ખરી વાત કહી. એને એમ કરીને બથાવી પડવનો વિચાર હશે, માટે નામ નહિ દેતો હોય.

માળી—જા, જા, મારા ભાઈ, અમથો ધમ પાંચેરી શું કરવાને લેવરાવછ. કાગળ એમની વહુને આપજો.

પંથીરામ—તારે બથાવી પડવાનો વિચાર નથી, સારે તને નામ દેતાં થાયછે શું, તે કહેતી ?

નંદનકુમાર—ભાંમણ ખરી વાત કહેછે, તારામાંજ કપટ છે; એમ ન હોય તો તને નામ દેવાને શી હરકત છે ?

પંથીરામ—(માળીને) બોલ ને બોલ, નામ દે જટ.

નંદનકુમાર—(ગુસ્સે થઈને તેને ઘાલ મારેછે.) અલ્યા હરામખોર ! કેમ નામ દેતો નથી ?

માળી—(માલ સંચવાળતા પંથીરામને.) પંથીરામ ! તું તો માથાનો મળ્યોં મને નામ સાંભરતું નથી, માટે એક વાર પણ સાંભળ્યા વગર હું કંઈ હકવાનો નથી, ને તારો ને મારો અહિયાંથી છૂટકો થવાનો નથી.

પંથીરામ—(નંદનકુમારે આડું સહજ ભેડું જોઈને માળીના કાનમાં) લલિતા.

માળી—એ કાગળ લલિતાને આપજો.

નંદનકુમાર—એક ખાધી તારે કેવું એકદમ નામ દેવાયું ?

પંથીરામ—મહારાજ, ખરી વાત કોહોછો; ને હવે હું પણ નામ બૂલવાનો નથી; આખી વાટ ગોખતો ગોખતો જઈશ. (જતાં જતાં)

લલિતા, લલિતા, લલિતા, કૂટયું તારૂં ભાગ્ય. (માળી સાથે જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, માઝીની ઓરડી.

પંથીરામ અને માળી.

પંથીરામ—અલ્યા માળી ! તને કેવી એક ઘોલ ખવરાવી છે !

માળી—તેં જો નાંમ કહું હોત નહિ, તો મારા પૂરા ભોગ મળત સે-

હેજ આખત એવડી મ્હોટી વધારી દેવાની તારે શી ગરજ હતી ? તને ચાં નાંમ ખખર તુતું ?

પંથીરામ—વાત કરતાં ભાઇનું પાણી જાણી ગયો, એટલે ખાતરી કરી લેવાં વાત જરા વધારે છેડી. લલિતાને જાણને કહું તો ખરો, જો, તારે માથે તો એક રત્ન વાગ્યું છે !

માળી—તારે જો વધારે વાંતચિત થઈ હોત નહિ. તો મારી વાત તારા માંનવામાં આવત નહિ. પરભાષ્યાને તો લાગે, કે એવું મૂરખ માંણુહ કાઈ હોય નહિ, પણ ચોખંડ ધરતીમાં મારા શેઠના જેવા થોડા હશે ! એ દાણા જેટલી અક્કલ એમનામાં નથી. છળદાસ કરીને નગરમાં એક લુચ્ચો માંણુહ છે, તેણે છળવાને પરથમ એમની ભાઈબંધાઈ કરી, ને ઘણું ખર્ચ ગયો. પરિયંવદાનો છંદ પણ એણેજ લગાડયો, આકી લાઈ તો કશામાં હમજો એવા નથી. હવે એમને એ છંદ લાગ્યો છે, તે છૂટવાનો નથી. આ વાડીમાં કાણુ જાણુ કરોડો વાર જમણુ કર્યાં હશે. એમના ભાઈબંધ તેં જોયા હોય, તો એક પણ બહુ માંણુહ મળે નહિ. હાલમાં હાય જરા તાંણુમાં હોય એમ લાગેછે. પણ આ પરિયંવદા ને છળદાસ હજી વળગી રહેલાં છે, તે હવેલીતાં તમાંમ નળિયાં સુદ્ધાંત વેચાવશે એમ મને લાગેછે.

પંથીરામ—ગરીબ બિચારી લલિતા ! તારા શા ભોગ લાગેલા જો આવા વરની સાથે પાનું પડ્યું ! (માળાને) ભાઈ ! કાલે સવારમાં હું મારે દેશ જઈશ. અત્યારે તો નગરમાં જાઈશું. અજાણ્યો થઈને નંદનકુમારની હવેલી અને પ્રિયંવદાનું ઘર તો જોઈ આવું.

માળી—પંથીરામ ! માયા રાખજો, ને લલિતા ખર્ચ આવે, તો તેની હાથે તું પણ આવજો, નહિકર તે બહુ દુખી થશે.

પંથીરામ—ત્યારની વાત ત્યારે છે. હવણું તો રામ રામ.

માળી—રાંમ રાંમ.

(બચે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ, રાજમાર્ગ.

પંથીરામ—(રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં) (કાવ્ય અથવા રોજાંછંદ.)

વાહ વાહ રે શેહેર, સ્નેહપુર સાહં શોભે,

ભવ્ય ભક્ષો દેખાવ, દેખીને ચિતડું લોભે.

શો કિલ્લો મજબૂત, તોપ શી આવી સ્ત્રી છે,

દેખી કંપે કાય; ઘટા વળી સારી થઈ છે.

૧

૨

લડવા કો અળવાનતણી હિંમત નવ ચાલે,	
મારે અધિકો માર, તોય પથ્થર નવ હાલે.	૩
શી ખાડી પોહોલાણુ ! પૂર પાણીનું ભારે,	
માંય કાંગરા હાય, નિહાળું હારે હારે.	૪
શાં જખરાં આ દાર, હાર ખીલાતી આ શી !	
શૂળી સમ દેખાય, હાથી તો નાસે ત્રાશી.	૫
કશા થકી ને કપાય, લાકડું એવું ભારે,	
તે પર લોહોડું ઘણું, જડયું છે બને દારે.	૬
ખાડી પર પાટિયાં, પાથર્યાં એ પણ એવાં,	
ખેંચી લેવા કાજ, કસ્યાં છે સેહેલાં કેવાં ?	૭
૧ગઢી વળી આ કરી, વાંક કેવો કીધો છે,	
દરવાજાનો અંધ, ઘણો જખરો લીધો છે.	૮
લશ્કર આવી શકે કેમ આ વચમાં પરનું ?	
શી જખરી છે ભીત ! કામ કીધું બહુ જરનું.	૯
અસલ કામ આ ખરૂં, નથી નફલ કીધેલી,	
શી કડિયા ચતુરાઈ, મજૂરી મસ લીધેલી.	૧૦
શા રસ્તા વિશાળ, શડક શી સારી કીધી,	
પગે ચાલવા કાજ, હાર એ બાળુ લીધી.	૧૧
એ મમ કાનસ હાર, શોભતી દીસે સારી,	
લોહરચંબ રંગીન ખીરાજે જોતાં ભારી.	૧૨
વચ્ચે મનુષ્યાકાર, પૂતળું લોહનું દેખું,	
મુખ ફાટેલું ઘણું, પેટ ગાગરશું પેખું.	૧૩
લલાટ પર છે લેખ, પત્ર પાઠવવા કાજે, ^૨	
પેટે તાળું પડ્યું શિવલિંગ જેવું રાજે.	૧૪
ઘરની કેવી હાર, શોભતી સારી કીધી,	
ઊંચી નીચી નહિ, નહિ વાંકી પણ સીધી.	૧૫
આરસનાં ચકચકિત, પગથિયાં સરખાં શોભે,	
ખીતળચકતામાંહ, અંક ને નામજ એપે.	૧૬
ઝરખાનો શો તોડ, કંઠેરા કીધા સારા,	
ખીતલ લો' આદિક, વેલથી બહુ શણગાર્યા.	૧૭

૧ કિશાની અવળી.

૨ લોકને ટપાલમાં કાગળો મોકલવાને મુલમ પડે એટલા માટે, કેકાણુ કેકાણુ માણુ-સના આકારનાં ધાતુનાં પૂતલાં ઉભાં કરેલાં, તેમનાં મ્હો ફાટેલાં રાખેલાં તેમાં કાગળ નાંખે તે પોલા પેટમાં એકઠા થાય, પછી ટપાલવાળો કરાવેલી વેળાએ તાળું ઉધાડી લઈ જાય.

હાંડી તકતા હાર, ઝુમર વચ્ચે ચૂંમેછે, જળહળ જોતપ્રકાશ, માંહ જાણે ધૂમેછે.	૧૮
સર્વે સરખા માળ, બારિયો સરખી આવી. જડયા કાચ બહુ રંગી, માંહ તો ભાત પડાવી,	૧૯
ગગન છાપરાં ગયાં, હાથ મૂક્યા વણ પાગે, જોતાં ઝટ પડીં જાય, ડોક ફુખવા તો લાગે.	૨૦
દૂરનાં જે દેખાય, ફેપ સરખાં જળકેછે, જ્યાં ત્યાં જોવા માંહ, કાચ ધાતુ ચળકેછે.	૨૧
પણે ઉભી કોઈ નાર, 'ઝારી' એ કરમાં લઈને, પાણી પંચીને પાય, ધાર તો ઝીણી દઈને.	૨૨
લાડું ખાધા પાંચ, તરસ લાગી છે ઝાઝી, દોડી ઝટ ત્યાં જઈ, કંઈ દે' મારી તાજી.	૨૩
અરે, ઝો મારા બાપ ! જીવતી જાણે દેખું, પણ ધાતુનો ધાટ, ચતુરાઈ શી પેખું.	૨૪
અહિ થઈ રહી ધરહાર, ગણતરી પંદર ^૨ થઈ છે વચ્ચે આડો માર્ગ, પછીથી આગળ ગઈ છે.	૨૫
આગળની પણ એજ, ફેર ને ફાર ન જાણુ, બીજું સરખું બધું, નહિ કાંઈ બેદ પ્રમાણું.	૨૬
આડે ^૩ જાતાં માર્ગ, હાર ધરએક પૂરની, તે પણ સરખી બધી, કહું શોભા શી દૂરની.	૨૭
બૂલવણીનો ખેલ, બેદ તે ક્યમ કરીં લાગે ? નામ અંક નવ હોય, તો નહિ પત્તો લાગે.	૨૮

૧ દૂરથી નજમાં થઈને પાણી આવે તેને સ્ત્રીના આકારના પૂતળામાં પેસારવા કાળા તથા જ-
મણા પત્રમાં પોણ મૂકેલું, ત્યાંથી ઠેક હાથ સુધી પોણાણ રાખેલું, એટલે કાબે પગે પાણી
ચડે તે કાળા હાથની ઝારીમાં આવે, ને જમણા પત્રનું જમણા હાથની ઝારીમાં આવે. ઝા-
રોને મ્હોડે પચ કરેલો તે ફેરવે એટલે ધાર થાય. રસ્તામાં જતાં આવતાં માણસને પાણીની
જરૂર હોય તો પચ ફેરવી ઉપયોગ કરે, એટલે કોઈ સ્ત્રી તેમને પાણી પાતી હોય એવું દેખાય.

૨ પંદર ધર, એક હારબંધ ને વચ્ચે રસ્તો; ત્યાર પછી પંદર ધરની બીજી હાર ને પછી
પાછો માર્ગ, એ પ્રમાણે હારો હતા, તેથી જુદા જુદા ગાળા પડતા હતા; તે તમામ ગાળામાં
પાણી પાનારી સ્ત્રીનું પૂતળું, ટપાલના કાગળ નાખવાનું માણસનું પૂતળું, શાનસોની હાર
આદિ સરવ સમાન હતાં.

૩ આડે માર્ગે જઈએ તો પંદર ધરની હાર જે ઉભી ચાલેલી તેટલા તમામ ધરની હંબાઈ
થઈ રહેતી હતી, અને તેના પાછલા ભાગ અને બીજી પાછળની હાર વચ્ચે પાછો વિશાળ
રસ્તો આવતો હતો.

ધન્ય તાહરી માત ! યોજના જેણે કીધી,
કસર ન રાખી કાંચ, બાંધણી ઉત્તમ લીધી. ૨૯
શી ગાડીધોંધાટ, બીડ શી આવી ભારે,
હયનું^૧ આ શું જોર, જાય ક્યાં બધાં અચારે. ૩૦

દંભરાજનું નામ, અંક (૯૪૫.) નવસેં પિસ્તાળી

રેહે ઉભો તું છવ ! જાય ક્યાં ઉચું બાળી.

આ પ્રમાણે ચૌટાની શોભા તો કાણુ જણે કેવી હશે ! ખીનું પણ રમુજ
જોવાનું સાંઠે હશે; પણ શા કામનું: રાત થોડી ને વેશ-ધણા. મારે દંભરાજના
ધરની ચરચા જોવી છે, તે ધર તો અનાયાસે ચાલતાં ચાલતાં હાથ લાગ્યું;
પણ પ્રિયવદાને પાછી ખોળવી છે. માટે એક વાર અહિનું તો પતવી દેઉં.
(દંભરાજના ધરની ખાતરી કરી લીધા પછી માંચળયછે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થલ, દંભરાજની હવેલી,

(દંભરાજ ચોપડો તપાસતો બેઠાછે.)

પંથીરામ (પ્રવેશ કરીને,)

(સવૈયા—એકત્રીસા.)

દંભરાજ તું દેવાંશી નર, દિગંબર સરખી છે કાય,
તન તારો છે નન્ના ઉપર, દુઃખ તેનાથી તુજને થાય,
પરણાવ્યો છે આઘે એને, પૂર્વ ભણીને ભારે દેશ,
શુભસાગર તે હશે વહ, ને વળી રૂપાળી બાળેવેશ. ૧
હવેલિયો બે હશે તાહરે, સાંભળ શાણા મ્હોટા શેઠ,
વાડીની તો શી કહું શોભા, તેમાં લકરૂં પેસે ઠેઠ.
એ સર્વેનું છુછો કારણ, વિવેકથી વિચારો આપ,
મકર, કુંભ ને મેષ ગણીને, સાચેસાચી મારી છાપ. ૨
ભવિષ્ય એક ભાખીને જઈયે લખી રાખજો દિલની માંહ.
લક્ષાપરની વહ નહિ તેડયે. વિદ્ય થશે બહુ અહિ ને લાંહ.
નહિ લેવા ને દેવા કાંઈયે, અમે આદીશું ઉભી વાટ,
ચેતાવું તો પણ નહિ ચેત્યે, ધર વેચાશે. એવા ધાટ. ૩

(જવા માંડે છે.)

દંભરાજ—અરે ભાઈ ! તમે કાઠ દેવ છો, અહિ. પાછા આવો, તમને
પ્રસન્ન કરીશું.

પંથીરામ—અમે કાઈની આશા રાખતા નથી; અમારે કાંઈ જોઈતું નથી; પરોપકારને અર્થે આવીને તમારું ભવિષ્ય ભાખ્યું.

દંભરાજ—વારું, સારે કાંઈ લેશો નહિ, પણ અહિ આવો તો ખરા.

પંથીરામ—તમારો બહુ ભાવ છે સારે આ આવ્યા. કાહો, તમારે જે કહેવાનું હોય તે.

દંભરાજ—તમે જે ભવિષ્ય કહ્યું, તે ઉપર મારી ધણી શ્રદ્ધા બેઠી છે. હું સાચેસાચું તમને કહુંછું, કે, મારી શ્રદ્ધાવસ્થામાં હું ધણો દુઃખી થયો છું એક છોકરી હતી, તે બાળરાંડ થઈ છે. છોકરો એકનો એક, તેથી ન્હાન-પણમાં જરા લડાવ્યો, એટલે હવે બદતો નથી. નજરમાં આવે તે કરે છે. તમે નત્રા ઉપર કહ્યું, તે એનું નામ નંદનકુમાર છે; ને છછા ઉપરનો નામ-પ્રાણો કારણ છે, એવું તમે કહ્યું, તે પણ ખરાખર છે. છળદાસ કરીને એક એનો સોબતી છે, તેની સોબતથી બહુ બગડી ગયો. વેશ્યા ને જુગારિયોને ઘેર જતાં લજવાતો નથી, ને હું કપકો દઉંછું તો મરવાને ઉભો થાય છે, એટલે મારાથી બોલાતું નથી. એની વહુ હવે વેસમાં આવી છે, પણ તેને તેડી લાવવાનું મારું મન થતું નથી. મ્હોટા કરોડોપતિની તે છોકરી છે, તે અમારા ઉંચા કુળે કરીને એને મળી છે; પણ અહિ આવે તો તેના ઘરના સોમા હિસ્સાનું પણ સુખ મળી શકે એમ નથી. આ ભાઈની આવી રીતભાત જોઈને ઉલટો ભ્રમ ભાગી જાય, તેથી જાણતો હતો, જે ધૂળ નાંખી, હવે આપણે ધરડા થયા છિયે, તેથી ગત થઈ જઈયે તો પછી પછવાડે ગમે તે થાઓ; દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ. તમે આવ્યા તે પેહેલાં પણ મારા મનમાં એજ વિચાર આવ્યાં કરતો હતો. હવે, તમે કાહો છો, તો એને તેડવા મોકલીશ. પણ મારું માનશે નહિ, તો પછી મારો શો વાંક ?

પંથીરામ—તમારાથી સમજાવાય એટલું સમજાવજો, ને છળદાસની સંગત મૂકાવજો. અમારે તો કાંઈ સ્વાર્થ નથી, હવે અમે જઈયે છિયે.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ, પ્રિયંવદાનું ઘર.

પ્રિયંવદા ને તેની દાસી.

દાસી—બાઈ સાહેબ ! છળદાસ આવ્યા હતા, પણ આપ ઘેર ન હતાં, તેથી પાછા ગયા છે, ને કહ્યું છે, કે, નંદનકુમારની વાડિયે જો મેળાપ નહિ થાય, તો પાછો આવીશ.

પ્રિયંવદા—બહુ સાઈ ; આજે મારા જીવને જરા સાઈ નથી, માટે મારો પલંગ સુધાર, હું ત્યાં જઈને સૂઈ જાઉં. છળદાસ આવે, ને હું ઉંઘી ગઈ હોઉં, તો ઉઠાડીશ નહિ.

દાસી—જેવી આજ્ઞા ; પણ ખાઈ સાહેબ ! પેલું કોઈ છળદાસના જેવું આવેછે; બહુ ઉતાવળમાં હોય એમ દેખાયછે.

પ્રિયંવદા—(બરીમાંથી) હા, એજ; સારે તો હું એતું સમાધાન કરીનેજ સૂઈ રહેવા જઈશ; એ ઉતાવળમાં છે, એટલે એના ટાપલાનો પાર વેહેલો આવશે. અરે ! કહિ હાય મારી આવ્યો હોય, એમ જણાયછે. (ઉપર આવ્યા એટલે) આવો છળદાસ ! આજ શી ખબર લાવ્યા છે ? (દાસીને) દાસી, જા તું કામે લાગ. (દાસી જાયછે.)

છળદાસ—(પ્રવેશ કરીને) અમારી પાસે રોજ રોજ કાંઈ પણ નવી ખબર હોયજ હોય.

પંથીરામ—(અંદર દાખલ થઈ જાયછે, અને પલંગ નીચે લપાઈ જાયછે.)

પ્રિયંવદા—(પસારો લાગ્યા તથા) ખીજું કોઈ તમારી સાથે આવ્યું છે કે શું ? દાસી ! ઉભી રહે, જે દાદર પર કોણ છે ?

છળદાસ—(દાસીને) અરે, શું કરવા જાછ ? મારી સાથે ખીજું કોઈ આવ્યું નથી. પ્રિયંવદા ! તમને માણસના જલુકારા જલા વાગેછે તો !

પ્રિયંવદા—માઈ શરીર આજે સાઈ નથી; માટે કોહો, વાત લાંબી ચાલે એમ છે, કે વેહેલો પાર આવશે ?

છળદાસ—મારી વાતથી તમને રોજ કાયરપણું આવેછે, પણ નગદ માલ મારાથી મળેછે તો આજે વળી એક યુક્તિ કરતો આવ્યો છું.

પ્રિયંવદા—સારે તો આવો ખેસો, આ ખુરશી ઉપર, હું જરા આડી થઈને સાંભળું છું.

છળદાસ—તમે નંદનકુમારને ત્યાંથી ગયાં, ને એ ઘડી થઈ હશે, એટલામાં હું ત્યાં જઈ પોહોંચ્યો. એની વહૂએ બ્રાહ્મણ મોકલ્યો દેખાયછે ?

પ્રિયંવદા—હા, વળી તેણે કાગળ મોકલ્યો છે, તે આ રહ્યો મારી પાસે. (તેને આપેછે.)

છળદાસ—(નજર ફેરવી રહ્યા પછી) આ સાલ વચ્ચે મહોટું આવ્યું. એ આવશે તો પછી આપણું જોર એાછું થશે. અરે, અત્યારથીજ દેવાઈને, હવે શું કેહેવાનું રહ્યું, બાળ્યો આ કાગળ. (પલંગ નીચે ફેંકી દેછે.)

પ્રિયંવદા—કેમ, વળી કંઈ બન્યું છે કે શું ?

છળદાસ—પેલા નંદને ઉંધું માચું છે. જે માણસ કાગળ લખને

આવ્યો હતો, તેને બધી વાત ખબર પડવા દીધી, ને તે કાઈને કેહે નહિ એટલા માટે પેતાનું પેહેરેલું કેટલુંક ધરેણું તેણે માગ્યું, તે પણ આપ્યું. હવે એ બ્રાહ્મણ સાં જાળને કેહેશે, તો જોઈ લેા પછી. એની પછવાડે મેં એક મારો મોકલ્યો છે, તેને કહ્યું છે, કે, એના દુકડે દુકડા કરીને ધરેણું પાછું લાવજો.

પંથીરામ—(પલંગ નીચે કપતા, સ્વમતઃ) મારચો ગયોરે મારા આપ! બા-
મડીને ચૂડો ભાગવાની વેળા આવી રે, મારી મા!

છળદાસ—વળી એક બીજું જાણ્યું કે ? નંદનકુમારની વાડિયેથી અમે ભેગા ગાડીમાં આવ્યા, તે એમને ઘેર ઉતર્યા. દંભરાજ હિંદોળાખાટ ઉપર બેઠેલા હતા, તેમણે અમને જોયા, એટલે મને તો ખૂબ દમમાં લીધો, ને કહ્યું, કે, આજ પછી જો નંદનની સાથે તને જોઈશ, અથવા છાની રીતે એને ખોટી સલાહ આપીશ, તો દરબારમાં દોષ્ટ્યા વિના રહેનાર નથી. નંદનને પણ ધણો તાપ દીધો.

પ્રિયંવદા—આ વાત તો ધણી વધી. કદાપિ પેલો બ્રાહ્મણ દંભરાજને મળ્યો હશે, ને તેણે કાન ભર્યા હશે; નહિકર મારી વાત એના જાણવામાં આવી છે, પણ આજ સુધી જોઈયો નથી. તમારી જાઠવણ પ્રમાણે જો બ્રાહ્મણ પૂરો થયો, તો તો ઠીક છે; નહિકર પૂરી ફળેતી છે. લલિતાએ જો વાત જાણી, તો એ એવી ચતુર જણાય છે, કે આપણાં મૂળ કાપશે. મને લાગે છે, કે, વાડી ને બીજી હવેલીના રૂપિયા આવે, તે જાઈને એ ચાર મહિના આપણે કહિ જઈ આવિયે. એટલી વારમાં બધું શમી જશે, ને પછી નંદનનું આપણે કાંઈ કામ નથી, એટલે મારે ઘેર હું પેસવા દઈશ નહિ; વાડી તો સારસોરી પરવારશે.

છળદાસ—હવેલી ને વાડીને દસ્તાવેજ તૈયાર થયો છે. વાડીના પંદર હજાર આજે આવ્યા, તેમાંથી પાંચ હજાર નંદને રાખ્યા; મેં તો લેવાને ધણો આગ્રહ કર્યો, ને સમજાવ્યો, કે પ્રિયંવદાને ખર્ચ બહુ ઉપડે છે, તે તમારાથી પૂરો થતો નથી, તેથી હવે રહેશે નહિ; પણ એ કેહે, કે, પાંચ હજાર રાખીને બાકીના લેવાને પ્રિયંવદા ખુશી છે. સારે પછી, મારો ઉ-
પાય આલ્યો નહિ.

પ્રિયંવદા—હા, એ વાત તો ખરી; બધું આપણે તાણી લધ્યે, ને બીજા લેણુદાર એને સતાવે, તો ઉધાડું પડે. પણ એ રૂપિયા ક્યાં છે ? સારના કેહેતા કેમ નથી ?

છળદાસ—શું હું બધા રૂપિયા ખાઈ જવાનો હતો ? મારો તો જરા ત-
મને વિશ્વાસજ આવતો નથી. હું ના હોઉં, તો તમને એક પાઈ મળે

નહિ. પેલા બ્રાહ્મણને મારવાને મારે મોકલ્યો છે, ને કાંઈ વાત કૂટે, તો મારે રાત વેઠીને પોખાર ગણવા પડે, તમારૂં શું જય ? જુવો, બાકીના દશ હજાર-માંથી મારા ભાગના પાંચ હજાર મેં રાખ્યા, ને પાંચ હજાર તમારા રહ્યા તેનું સોનું લાવ્યો છું, તે આ રહ્યું. (પાસલા ડાડછ.)

ત્રિથંવદા—રૂપિયા રોકડા લાવ્યા હોત તો શી હરકત હતી ? તે દાહાડે તમે એ હજારનું સોનું લાવ્યા તે રાશી નીકળ્યું તેથી રૂ. ૧૨૦૦) ઉપજ્યા. આ ફેરે એવું તો નથી આવ્યું ?

છળદાસ—જુવો, તમે સમજતાં નથી. રૂપિયા રોકડા લાવિયે ને વાત પકડાય તો ધરનો દરબાર ઝાડો લેવરાવે. સોનું હોય તો ગમે ત્યાં ગગડાવી દેવાય. એનું એ હું તમને રહેતાં રહેતાં વેચી આપીશ; થોડું રહે તેનું ધરેણું કરાવજો. પેહેલી વારના સોનાના ઓઝા ઉપજ્યા તેનું કારણ તો એવું, કે તે દાહાડે ભાવ ધણો ઘટી ગયો હતો. નહિ તો મારા કામમાં તે ફેર આવતો હશે ? હવણું તો તમારા ગદેલા નીચે મૂકું છું, સવારે ઢેકાણે કરજો. (મદેલા નીચે મૂકે છે, તે પંખીરામ હળવે રહીને લઈ લે છે.)

ત્રિથંવદા—ઘણું સાચું, પણ બ્રાહ્મણ નહિ પકડાય તો પછી આપણે શું કરવું ?

છળદાસ—વટાણા માપી જવા-સાંભળો:—વાડીનો કબજો હવણું કરાવવો બંધ રાખ્યો છે. પેલી હવેલીના રૂપિયા ત્રીસ હજાર ઠમ્સા છે, પણ હાલ તેની પાસે નાણાં પૂરાં નથી; સાત દિવસનો વાપદો કરેલો છે, તે વામદા ઉપર રૂપિયા લઈ, વાડી ને હવેલીનો સંગાથે કબજો કરાવીશું. હવેલી બાડે આપી છે, તેની બાડાચિકી જણી જોઈને નંદનકુમારના નામની કરાવી છે, એટલે એના મતાથી ચાલશે; નહિ તો વળી એના આપનું મતુ માગે, તો મહા પીડા થઈ પડે, તેથી આગળથી એતીને તેની સાથે ઠરાવ કરેલો છે. તે પણ ડબાચો ચંપાચો બોલ્યો નથી; કેમકે, હવેલી આજે લઈને એ કાલે વેચે, તો એને પચાસ હજારમાં એક પાઈ ઓછી ઉપજે નહિ; પણ આપણે શું ? વધારે લોભ કરવા જાયે, તો સમજણનું જય, તેથી જે આવ્યું તે આપણા આપનું. જુવો ત્યારે, એ ત્રીસ હજારમાંથી મારા પંદર હજાર રાખીને બાકીના પંદર હજારમાંથી એક હજાર રસ્તાની ખરચી સાડી રાખીશું. ને બીજાનું સોનું મંગાવીશું; કેમ, ઠીક કે નહિ ?

ત્રિથંવદા—છળદાસ ! એમાંથી ભાગ લેવો તમને ઘટતો નથી. પણ જ્યારે હું વધારે કહેતી નથી, વીસ હજાર મને આપજો.

છળદાસ—તે દાહાડાની વાત તે દાહાડે છે. ઠીક છે, તમે જેમ રાજ થશો તેમ કરીશું, એ હજાર વધારે લેજો. મારે પેલા રૂપિયા ઠેકાણે કરવા છે એટલે હું જાઉં છું. આજથી આપણે દસમા દિવસ ઉપર કૂચ કરવી, ને તેજ દાહાડે નંદનને ચંપાનગરી વિદાય કરવો. જે કાંઈ અડચણ હશે તો એના આપનીજ મારફત, કોઈની પાસે કેહેવરાવીને, બીજા કોઈને ચંપાનગરી મોકલાવીશું.

પ્રિયવદા—તમે જે ઠરાવ કર્યો તે મારે ગળે ઉતર્યો. તમને કેહેવું પડે તેમ છેજ નહિ. બધી વાતની હવે સતાબી રાખજો, ને પેલા આલ્મણું જે થાય તે મને કહી જજો.

વંશીરામ—(ફૂજતા હળવે રહીને જતાં) મોતના મુખમાંથી છૂટ્યા.

છળદાસ—ઠીક છે. હું કાલે તમારી પાસે આવીશ. હવે રાત જવા આવી એટલે હું જાઉં છું.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, ચંપાનગરીમાં જીવરાજની હવેલી.

જીવરાજ અને કમળા.

કમળા—શેઠ! સાંભળો છો? લલિતાએ તો પોતાના પંડિતને રજા આપી છે. પાનાં પુસ્તક ઉપર હવે એનું મન જરાય નથી. અહિં તહિં ગાભરી ગાભરી ફરતી જણાય છે. ચાકરો જે અર્થે શુકને એનું કબ્બું કરતાં, તે બધા હવે એનાથી કંટાળી ગયેલા જણાય છે. એની ઘસી તો રોજ રાંધ કરે છે. તે કેહે છે, કે, હવે મારાથી લલિતા પાસે નહિ રહેવાય. તેને છિકતાં છીંડાં પડે છે; વિના કારણે ધમકાવે છે, ને સહજ જાણતમાં સર્વે ઉપર ઝુસ્સે થાય છે. મારી પાસે આવીને રોજ કાંઈ સારી સારી ચો-પડિયો વાંચતી તે પણ બંધ કર્યું છે. એ ને એની મેડી બલી. વચ્ચે મેં ધણી વાર તમને કહ્યું, કે, દંભરાજ શેઠને કાગળ લખો, જે તેડવા મોકલે; પણ તમે કહ્યું, કે, હાલ એનો અબ્યાસ સારો ચાલે છે, ને બહુવામાં એનું ચિત્ત સાફ પેઢું છે, માટે ઉતાવળ કરવાની અગત્ય નથી. મને પણ એ વાત ગમી, ને જાણ્યું જે છોકરી જે પાસે રહી તે ખરી. આપણે તો

હરીફરીને એના સામું જોઇને નજર ઠારવાની છે. પણ હવે એ બહુ મ્હોટી થઈ. ઘોડું ઘોડાસરમાં, ને કન્યા સાસરે શોભે. મહિનો રેહેવા દીધા પછી આં પાછી તેડાવાય એમ નથી ?

જીવરાજ—બધું મારા જાણવામાં છે. પણ એના સ્વભાવમાં ફેરફાર થયો છે તે મારા જાણવામાં નો'તું. હું જાણતો હતો, કે એ એની મેળે એનો અભ્યાસ કયાં જાય છે, તેમાં એકાએક વિદ્ય પાડવાની એટલી બધી અગત્ય નથી; પણ હવે તો ગમે તેવો પણ રસ્તો કાઢાડ્યા વિના છૂટકો નથી. મારી ધારણા એવી છે, કે, હાલ એયાર મહિના લલિતાને એને સાસરે રહેવા દેવી, પછીથી, હું ત્યાં જઈને નંદનકુમારની સાથે પાછી આણીશ. દંભરાજ શેઠ સમજું છે, એટલે એ કંઈ આનાકાની કરશે નહિ. તેની છોકરી બાળરાંડ થઈ છે, તે તેની પુંજ ખાઈને ખેશી રેહેશે, ને આપણે હવે છોકરાંની આશા નથી. અવસ્થા પણ થવા આવી છે, માટે નંદનકુમારને ધરજમાઈ કરીને રાખશું, તે ખાઈ પીને બન્ને જણ આનંદ કરશે, તે દેખીને આપણે પણ આત્મા ઠરશે.

કમળા—તમારો આ વિચાર તો મને બહુ ગમ્યો. નંદનકુમાર તો આપણે છોકરા તુલ્ય છે. બન્ને છોકરાં ખાઈ પીને ક્ષોભ કરશે. હવે, તમે ઉતાવળ કરીને દંભરાજ શેઠના લણ્ણી માણસ મોકલો.

જીવરાજ—મને લાગે છે, કે, આ મહિનો ઉતર્યા પછી પંથીરામને મોકલિયે, આગળ દીવાળી આવે છે, તેથી, કદાપિ જો કાંઈ આવવાનું હશે તો દશ દાહાડા સોઈ જણાશે. કાંઈ નહિ આવે તો, એ જમ આવશે. આધાનો મામલો માટે હોંશિયાર માણસ જોઈયે.

કમળા—હવણું તો પંથીરામ મારા જોવામાં આવતો નથી. લલિતાની તેહેનાતમાં એને મૂક્યો હતો, તેથી કદાપિ એણે કાંઈ ધમકી દીધી હોય, ને આવતો બંધ થયો હોય, તો કાણ જાણે. એ જરા ટીખળી છે, ને લલિતાને એવું ટીખળ હવણું કાંઈ ગમતું નથી, માટે અણબનાવ થયો હોય, એમ લાગે છે.

જીવરાજ—લલિતાની સ્થિતિ આવી બદલાઈ છે, તેવામાં, એના હાથ નીચેનાં માણસો એનું અપમાન કરી આજ્ઞા પાળશે નહિ તો એને બધું માહું લાગશે; માટે કોઈને કાંઈ અલંકાર, કોઈને કાંઈ પોશાક આપીને ખુશી રાખવાં; ને જેની જેવી યોગ્યતા તે પ્રમાણે પગારમાં પણ વધારો કરવો. ઘટે, તો તે પણ કરવો. પંથીરામ રંગ વર્તીને વાત કરે એવું માણસ છે, માટેજ મેં એને લલિતાના સ્વાધિનમાં કર્યો છે.

કમળા—લલિતાની મેડિયે હું જાઉં છું, અને પંથીરામ આદિ લઈને સર્વેની તપાસ કરું છું. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, લલિતાની મેડી.

લલિતા અને કમળા.

લલિતા—(પાતાની માને આવતી બેઠને) કેમ માણ ! માઈ કાંઈ કામ છે ? હું જરા અહિ સૂતી છું.

કમળા—બેહેન ! અચારે કેમ સૂતી છું ? કાંઈ અસુખ છે કે શું ?

લલિતા—અસુખ તો એવડું કાંઈ નથી, પણ આજે મને દુઃખદાયક સ્વપ્ન આવ્યું, તેથી મારો જીવ મસ બને છે ! (મળમળી થાય છે.)

કમળા—મારી બાપુડી. તને ખંમા કરે, અકળાદશ નહિ (તેની ડોક જાતી સરશી ચાંપે છે.)

લલિતા—માણ ! મારી છાતી ભરાઈ આવે છે. ન્યાં સુધી સ્વપ્નની વાત ખુલ્લી કરીને કહેવાશે નહિ, ત્યાં સુધી તદ્દયનો ભાર ઝોલો થવાનો નથી. માણ ! પાછલી રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું, કે, જાણે હું મારે સાસરે ગયે, ત્યાં પેહેલીજ રાત્રે, સંધ્યાકાળે, કોઈ એક કાળ પુરૂષ આવ્યો, તેણે મારા વરને બાંધ્યા, ને લુગડાં ધરેણાં ઉતારી લેવા માંડ્યાં; મેં તે જોઈને ધણું ખૂમરાણુ કર્યું, પણ પાસે હતાં તેમાંથી કોઈએ આશ્રય આપ્યો નહિ, એટલે હું વચ્ચે પડી, પણ માઈ કેટલું જોર ? કોરડા મારી, મારા વરને આગળ કર્યા, ને મને કાંડે ઝાલી દોરી, મેં તેને ધણું કર્યું પણ વ્યર્થ ગયું. આખરે, એક મ્હોટી ખાઈ આવી તેમાં મને ઢોળી પાડી, ને મારા વરને લઈને તે આગળ ક્યાં ગયો, તે મારા જાણવામાં આવ્યું નહિ. મને ત્યાં ધણું વાગ્યું, ને કેટલીક વારે જાન આવ્યું, એટલામાં તો આંખ ઉઘડી ગઈ.

કમળા—બેહેન તું કાંઈ ચિન્તા કરીશ નહિ, એ તો તારા વરને ને તારે માથેથી વિદ્ધ ઉતર્યું; સ્વપ્નની વાત સાચી સમજવી નહિ.

લલિતા—માણ ! મારા સ્વપ્નની ઘણી ખરી વાતો, કાંઈ કાંઈ અંશમાં પણ, મળતી આવે છે, તેથી મને ઘણી ચિન્તા થાય છે. મારે સાસરે જવા વારો તો હજી સુધી આવ્યો નથી, એટલામાં આ શો ગળખ !

કમળા—બેહેન ! તું સમજી ચઈને બળાપો શું કરવા કરજી. આપણી પેહેડીના પુણ્ય આગળ, તારા વરનો વાંકો વાળ થાય એમ નથી. આજે

તારા આપની સાથે મારે તારા સંબંધીજ વાત થઈ હતી. હું પંચીરામની તબવીજ કરવા આવી છું; તે ધણા દિવસથી જણાતો નથી. તેથી તારા આપને બ્રાન્તિ પડી, કે તેને કાઢાડી તો મૂક્યો નથી ?

લલિતા—માણ ! મેં એને કાઢાડી મૂક્યો નથી, મારી આજ્ઞાથીજ ગયો છે, તે આજ કાલ આવવાનો છે. મારી દાસીને મેં એને ઘેર જોવા મોકલી છે. આજે તો એ વાળ્યો ઉગવાનો. કેમ માણ ! એનું તમારે શું કામ છે ?

કમળા—દીકરી ! તું હવે સાસરે જવા જેવી થઈ છું, તે હું ધણા દિવસથી જાણું છું. હજી સુધી કોઈ તેડવા આવ્યું નહિ; તેથી દશ દિવસ વાટ જોઈને, પંચીરામને સ્નેહપુર મોકલવાનો તારા આપે વિચાર કસ્યો છે. તારા આપે કહ્યું છે, જો, લલિતાનાં બધાં માણસોને રાજી રાખવાં; તેમને લુગડાં લતાં કે ઘરેણાં જે કાંઈ આપવાં ઘટે તે આપવાં; ને પગારમાં પણ વધારો કરી આપવો. દીકરી ! તારી નજરમાં આવે તે પ્રમાણે તારાં માણસોને તું આપજે; કોઈ વાતે અમૂઝાઈશ નહિ. તારાથી કશું વધારે નથી.

લલિતા—માણ ! હું કાંઈ અમૂઝાતી નથી. અરે, હું કેવી દુષ્ટા, કે ન્હાનપણમાં પણ તને જંપીને ખેસવા દીધી નહિ; ને મ્હોટપણમાં પણ એનું એ. આજે તારૂં મુખ ધણુ ઉતરી ગયું છે, તે માત્ર મારેજ માટે. માણ ! આવા તારા ગુણની આશિંગણુ હું ક્યારે થઈશ ? પણ તું જરા કલ્પાંત કરીશ નહિ. સ્વપ્નની બીક મારા મનમાંથી ખસવા આવી છે.

કમળા—તું વિવેકી છું, એટલે મારે કાંઈ કેહેવું પડે એમ નથી. જીવને એન પડતું ના હોય, તો જરા ઉંઘીશ એટલે શાન્તિ વળશે, માટે પાછી સૂઈ જા, હું જાઉં છું. (જાય.)

લલિતા—(એકલી સ્ત્રી સ્ત્રી) પંચીરામને તે રસ્તામાં શું થયું હશે ? (વહેડા ગણીને) આજે દોહોડ મહિના ઉપર નવ દિવસ થયા, પણ હજી સુધી આવ્યો નહિ. વાયદો વીતી ગયો. કસુર કરે એવું એ માણસ નથી. દેહ છે, રસ્તામાં હેરાન થયો હોય તો કોણ જાણે; નહિકર એ તો વાળ્યો ઉગે એવો છે. (નિસરણીમાં ધમકારા સાંભળીને.) પંચીરામ ચડતો ત્યારે આવા ધમકારા વાગતા; ખરે, એ તો નહિ હોય ! ચાલ, હું નિસરણીવાળા આરડામાં જઈને જોઉં. (જાય.) અરે પેલી પાછડી દેખાઈ ! એ તો પંચીરામની. જો, એ નીકળ્યો ખરો ? (તે ઉપર આવ્યા એટલે.)

“તાઈ ગોકુળ જોવાને આવે, મથુરાના વાસી.”

એ રાગ—પરજ, અથવા ધન્યાશ્રી.

મારા પંથીરામ પ્રણામરે, સમાચાર શા લાગ્યો,
છે કુશળ ત્યાં કદવાણુ કે, સમાચાર શા લાગ્યો—ટેક.
વાયદો તારો વીતિયોરે, રસ્તે થયો શું હેરાન ?
કાગળ કંથે ન આપિયો કે, બૂલો પડ્યો તું રાનરે, સમાચાર ૦ ૧
વીરા જોઈ તારી વાટડીરે, જાણ્યું આવે એ તો આજ,
અધિરાં ન આવડાં કીજિયેરે, વીરા! જાણિયે બેહેનીની હાજરે, સમાચાર ૦ ૨
સસરો કરે શું માહરોરે, સાસુનું કેવું શરીર ?
નણુદી ન્હાનકડી શું કરેરે, કેવા છે નણુદીના વીરરે? સમાચાર ૦ ૩
વધામણીમાં લે વીરારે, રંગીન રાતી પાધ,
શાલ તું લે સોહામણીરે, ખીજું જે જોઈયે તે માગરે, સમાચાર ૦ ૪
પંથીરામ—(શાલ પાધડો બગલમાં મારી.) (દોહરો)

લલિતા ! હો આ પત્ર ને, વાંચો કરી વિચાર;

પછી કહું પૂછ્યું તમે, વળી જાણ્યો જે સાર.

(કામળ ધરેછે.)

લલિતા—(પત્ર આનંદસહિત લઈને વાંચેછે.)

“ સવસંતશરી અંપાનમરી મોહા મુલધાને પૂનરાધિ અનંક સરવે હિમમા લાલક બાઈ
શરીપંચ બોઈ,—જેમ શરી સનેહપુરથી લાંબો રોડો નંદનકુમાર શઠ દંભરાજશોકના જેગોપાર
વાંચેલો, જત સમાચાર એક, પીછળે જે અતરે સરવે મેમા પુરાલ છે, તમેારી મેમી પુશા-
હીનો કામર નંત્ર ૧ લામણુ નંત્ર ૧ સાથે આવો તે વાંચો સમાચાર સરવે જાણેછે વળી સં-
ભારીને લખેલો. ખીજું તમેએ લિખું જે, લાંબી લાંબી વાતોની રામમાં જે એમોને આજી તેકવા
આવીએ, પણ તેના જખાખમાં જાણવું જે એમોને ઘડી ૧ ની પાણી પીવાની પણ નવરાશ
છે નથી, માટે અમારાથી તમારા લાણી અવાય એવું છે નહિ તે જાણેલો. ખીજું લખવા કો-
રણુ એ છે જે, અમેાધી અવોરો નહિ તેથી અમારી લામણુને માસ એક પછી મોકલીશું,
જરૂરા જરૂર મોકલીશું તે જાણેલો, કુકોચના કરશે નહી કોમ કાલં લખેલો. બેઈતુ કરવું
ખંગોલેલો મિતિ ભાદરવા શુદ્ધ ૧ લા: નંદનકુમાર શઠ દસકત પોતે—
(નિશ્વાસ નાખીને) અહ્યા પંથીરામ ! આ એમણે પોતાને હાથે લખ્યું છે ?

પંથીરામ—એવું શા માટે પૂછવું પડ્યું ?

લલિતા—એ મારા કાન્ત-ધનાઢયના પુત્ર-એમને તો ઉત્તમ પ્રકારની
કેળવણી મળી હશે, અને આ તો કાગળ રીતિ ગોખી નાંખેલા કોઈ શીખા-
ઉંના હાથનો, કાચા અક્ષરથી અશુદ્ધ લખેલો છે. પણ (કામળમાં જુવેછે.)
“ લા: નંદનકુમાર શઠ દસકત પોતે ” હવે આન્તિ કેમ રેહે ? પણ નહિ.

શીખાઉં છોકરું હોય તે એમ લખી જાય. નક્કી એ એમનું લખેલું નથી. “પૂજારાધે” શું ! “અનેક સરવે ઉપમા લાયક” “બાઈ શરી પંચ બોઈ” કરીને લીટી શી દોરવી ! વળી શેઠના જોગોપાર શા ! કાગર શો, ભામણુ શો ! શઠ શા ? છટ, છટ, મારા પતિની શૈલી તે આવી હોય ? પંથીરામ ! તું ટીખળી છું તેથી ટીખળ તો કશું નથી ?

પંથીરામ—(તદ્વચ બારાઈ આવ્યું તેથી નીચે બેસી, લમણે હાથ દઈ નિશ્વાસ નાંખી) અરેરે ! હવે મારી વાત ગળે કેમ ઉતરશે ? મશ્કરીને માથે ખામડું. જેને મશ્કરી કરવાની ટેવ હોય તેની સાચી વાત હોય તો તે પણ મશ્કરીમાં જૂઠી ઠરે; તેને સાચું દુઃખ હોય, પણ તે ઢોંગ ઠરે. શિવ ! શિવ ! (કરી નિશ્વાસ નાખે છે.)

લલિતા—(તેની પાઘડી ઉપર હાથ મૂકીને તેડું માણું હલાવતાં) પંથીરામ ! આ સમય આનાકાની કરવાનો નથી—ઝટ વાત કહી દેવાનો છે, “દુઃખ હોય પણ ઢોંગ ઠરે” એવું તો શા ઉપર કહ્યું ?

પંથીરામ—હું શું એવો મૂર્ખ છું, જે આવી વેળાએ ઉડાવતો હુઇશ ? સારે તમે “ટીખળી છું, ટીખળ તો નથી કરતો” એમ શું કરવાને કોહો છો ? દુઃખાએ કરીને આ મારા મ્હો ઉપરથી નૂર ઉડી ગયું છે તે તો જુવો ? તમારી બળતા હોય નહિ તો એવું થાય ?

લલિતા—(હજી જે પંથીરામના માથા ઉપર હાથ રહેલી છે, તે તેની પાઘડી ઉપર હાથ મૂકીને) પંથીરામ ! તું જેમ જેમ વાર કરતો જાછ, તેમ તેમ, મારામાં અધીરાઈ વધતી જાયછે, ને બ્રાન્તિ પડેછે. તારું નૂર કેમ ઉડી ગયું ? મને ગઈ રાત્રે ધણુ નઠાઈ સ્વપ્ન આવ્યું છે, માટે તું કહી દે. (તેની આંખોની પાઘડી માંહેલા કોઈ કાગળને અડી એટલે તે કાહાડી લઈને ઉઠેલી જોતાં) અરે ! આ શું ? શો જુલમ ! મારો લખેલો કાગળ તું પાછો ક્યાંથી લાવ્યો ? નક્કી તારામાં કાંઈ કપટ છે, તું ત્યાં ગયો નથી, પણ બનાવટનો કાગળ લખાવી લાવ્યો છું. જા, દુષ્ટ, તું તારું મ્હો મને બતાવીશ નહિ. (તેને લાત મારે છે.)

પંથીરામ—અરે ભગવાન ! આ તો ઉલટી પીડા થઈ. ગુણુના બાઈદોષ.

લલિતા—જા દુષ્ટ, તું કાણું મ્હો લઈને; મેં તને ભાવથી પાલ્યો, તારો પગાર બધા કરતાં વધારે કરી આપ્યો તેના બદલામાં તું “ગુણુના બાઈદોષ” કહેછે. મેં તને મારું ખરેખરે ખાનગી કામ કરવાની આજ્ઞા કરી, પણ એટલું તારાથી થયું નહિ ? ને મારો કાગળ પાઘડીમાં ખોશી રાખી, કોઈ છોકરા પાસે ઉત્તર લખાવી મને આપ્યો. તું તો સહજ કરવા ગયો; પણ આ એક ઘડીમાં મને કેટલો બધો પરિતાપ થયો, તે તું મૂર્ખ શું સમજે ? મારા

દિક્ષમાં જે ધાસકો પડયો છે, તે મને જે દુઃખ થયું છે, તે મારું મન જાણે છે. મારો પતિ એક અમાન છોકરાની ઢબ પ્રમાણે કાગળ લખે ? શી વાત !

પંથીરામ—(હાલ પથા જયછે એટલે બમલમાંથી પોટકું પકી જાયછે) તું વળી બળતામાં ધી હોમવાને ક્યાં પડછ ?

લલિતા—અરે, એ શાનું પોટકું છે, જોડું ? (તેની પાસેથી ખુંચા લેછે ત-માંથી ધરેણું નીકળ્યું એટલે) સંભાનાશ વળ્યું ! તું કોઈ મહા પાપી છે, માન ન માન, પણ તેં ધોર કર્મ કર્યું છે. આ હીરાની વોટી ભારે મૂલ્યની જણાય છે. પોહોંચી પણ જડાવની કિમતી છે આ ગળચવો પણ ભારે છે; વળી આ સેનાના પાસલા ! આટલા બધા ! ! અલ્યા દુષ્ટ ! તું સાચેસાચું કહી દે. મારા પેટમાં ફાળ પડેછે. લોભથી તેં મને સૂવારી દીધી હોય એવો વેહેમ જાયછે. આ ધરેણું કોઈ દ્રવ્યવાનનું છે. તારે હાથ ક્યાંથી આવ્યું તે જટ કહી દે, નહિકર સિપાઈયોને નીચેથી બોલાવી હવણું તારી વલે કરાવુંછું.

(જરા ધોમી પકોને) મને સ્વપ્ન આવ્યું ના હોત તો આવો વેહેમ તારા ઉપર આવત નહિ.

પંથીરામ—અરે, તમે મને બળલાને, તે મહા પસ્તાવો કરનારને આટલો બધો શું કરવાને ડારોછો. બનવાની વાત બની ગઈ છે; જેવો વિધાત્રીનો લેખ તેવું નિપજ્યું છે; એટલે, સાચેસાચું કેહેવાને મારે આચકો ખાવાની અગત્ય નથી.

લલિતા—પણ અલ્યા કસાઈ, તેં જો મને કહ્યું હોત, તો તું ડટાઈ જાત એટલું સોનું આપત; પણ ચાલ, બોલ આગળ.

પંથીરામ—હું હવે હાથ જોડીને તમને કહુંછું, કે તમે આમ આડું આડું ન સમજો ?

લલિતા—મારા વરનું તેં ધરેણાની લાલચે ખુન કર્યું છે—

પંથીરામ—શિવ ! શિવ ! શિવ ! અરે ભગવાન ! તારા કોપવિના મારા ઉપર આવું કલંક આવે નહિ. જોણું મને સારી રીતે પાળ્યો, તેનો પાડ માનવાને બદલે આવું ધોર કર્મ હું કરું ? લલિતા, આવો આરોપ મૂકતાં ત-મારી જીભ કેમ ઉપડેછે ? એક વાર તમે બધી મારી વાત સાંભળો તો ખરાં. વચવેગળે ફુંજ માચ્યો જતો હતો, પણ તમારા પુણ્યપ્રતાપથી ઉગચ્યો.

લલિતા—તારે શું રસ્તામાં ચોર મળ્યા, તે તેની મારામારીમાં મારા વરને કાંઈ થયું કે શું ?

પંથીરામ—તમે આગળ આગળ એવા કુતર્ક શું કરવાને કરોછો, એ તો એ જીવતો મુવો ?

લલિતા—વાહ ! અલ્યા નાદાન ! તારી જીભ ધણી વધી દેખાયછે તો ?
તે કાંઈ પીકું કચું તો નથી ?

પંથોરામ—બૂલ્યો બાપજી ! મેં ઝખ મારી; પણ બધું સાંભળશે એ-
ટલે તમે પણ એવું જ કહેશો.

લલિતા—એક વાર ટુંકામાં તું સર્વ કહી જા.

પંથોરામ—વચ્ચે નહિ બોલતાં તમે સાંભળો. તમને શી રીતે કહેવું
તેની મેં રસ્તામાં ગોઠવણ કરી રાખી છે, તે પ્રમાણે કહું છું.

(હરિગીત છંદ. રામકલી.)

હું નગર પાસે બહુ ઉલાસે, પોગિયો જણી ધડી;
બહુ શોભતી વળી આપતી, મુજ દષ્ટિયે વાડી પડી,
તે નીકળી નંદન તણી, પોતે હતા તે વાડિયે,
પ્રિયંવદા ગણિકા હતી, કાંધેલ વશ વર લાડિયે; ૧
ત્યાં પત્ર વાંચ્યો તેણિયે, તે મેં શુણ્યો સંતાઈને;
વળી શુણ્યું તેનો સાર એ જ, મસ ઉડાવ્યા ભાઈને.
ગુજ પત્ર તે લેતી ગઈ, કે'તી ગઈ લખવા તુને;
તેથી કરી લખી પત્ર પોતે, આવિયો તેડી મુને.
મેં મૂર્ખ જાણી સાંભળ્યું તે, કહું ટીખલ રીતથી;
છૂપાવવાને લાંચ માગી, આપી તે આ પ્રીતથી. (ખતાવે છે.) ૨
લઈ પત્ર ચાલ્યો પુરમાં, સસરા તમારાને મળ્યો;
ત્રાહિત થઈને ભવિષ્ય ભાંખ્યું, તેથી તો તે બહુ ગળ્યો. ૩
કહો વાત સૌ નિજ પુત્રની, દુખિયો થયો તે કહો કરી;
સમજાવી તેને સારમાં, ચાલ્યો હું લાંથી નીસરી.
ગણિકાતણું ધર પૂછતાં છળદાસને ખતલાવિયો;
પ્રિયંવદાને ઘેર તેની પૂઠ પાછળ આવિયો. ૪
એ ગયો જમણા દ્વારમાં, નિજ ભારમાં ભભકા ભચ્ચો;
હું જોઈ ડોકા બારી તેમાં, સરર લેતો જઈ સચ્ચો.
લાગ્યો ધસારો માહરો, પ્રિયંવદા ચેતી ગઈ;
ઝટ દાસી પ્રેરી દેખવા, કંપિત મુજ કાયા થઈ. ૫
શય્યા નીચે સૂતો જઈ, કે તુરત બન્ને આવિયાં;
લાં વાત કા'ડી માહરી, વૃત્તાંત સૌ શુણાવિયાં.—
નંદન કનેથી વાત જાણી, લઈ ઘરેણું પરવચ્ચો;
છળદાસ કે' તે માટે મારો. દિવ પૂઠે મેં કચ્ચો. ૬

શુણી વાત એવી કાષ કેવી થરર થઈ તે શું કહું ?
 તે સમય જાણ્યું જીવ જાશે, ખીક લાગી મન બહુ.
 તુજ પત્ર છળ ને આપિયું, તે વાંચી નીચે નાખિયું;
 'ધિકાર છે એ પત્રને' એવું. મુખેથી ભાખિયું. ૭
 વળી દામ પામ્યા વાડીના, તે અર્ધ સોનું આણિયું;
 મૂક્યું ગદેલા નીચ તે તો, બોલીથી મેં જાણિયું.
 'દશ દિવસમાં લઈ દામ સર્વે; અહિંથી આપણ ચાલોશું;
 વળી તે દિને લલિતા બણી, તેડે જવા સમજવોશું.' ૮
 ગઈ રાત તેથી તો ગયો, છળદાસ કહીને એટલું;
 છે સાર આ વૃત્તાન્તનો, વાંચાવો કહું હું કેટલું.
 ગઈ રાત વીતી તેથી હું, લઈ પત્ર સોનું આણિયો;
 બહુ ખીકથી રસ્તે પડી, અહિં આવી કાગળ આણિયો. ૯
 છળદાસની હલના બધી, કીધેલ તેનાં કામ છે;
 વશ એ તણે નંદન થયો, ખાલી કરેલો દામ છે.
 વાડી હવેલી વેચી તે, ખતપત્ર ત્યાં તૈયાર છે;
 છે મૂઠ એવો કંથ તારો, દુર્ગુણીનો યાર છે. ૧૦

લલિતા—અરે, પરમેશ્વર ! (ચૂર્ચકીમત થઈ ધરણી ઢળી પડેછ.)

પંથીરામ—(તેની આસના વાસના કરીને, અને જરા શુદ્ધિમાં આવેછે એટલે સૂતારીને)

(સારકા.)

કરવો કાંઈ ઉપાય, બળ્યે હવે શું નીપજે ?
 થાવાનું તે થાય, ગભરા નહિ બે'ની રજે. ૧
 લખ્યો વિધિયે લેખ, તે મિથ્યા થાતો નથી;
 મારી દુઃખની મેખ, સદ્ધા વિના સિદ્ધિ નથી. ૨
 આજ કાલની માંહ, નંદન કે કો' આવશે;
 જઈને પછીથી તાંહ, ફેરવવાનું ફાવશે. ૩
 ગણિકાને છળદાસ, પુર છોડી બન્ને જશે;
 નંદનની પછી પાસ, કોઈ નહાં નહિ હશે. ૪
 હું આવીશ તુજ સાથ, બે'ની મારી ત્રાસમાં;
 કરી સ્વાધીન તુજ નાથ, સીધો કરીશું માસમાં. ૫
 જોઈ તારા શુભ ગુણ, લજવાશે તુજ નાવલો;
 ઝટ તજશે દુરગુણ, ચેતીને થાશે બલો. ૬

લલિતા છે તું ચતુર વિદ્યાકેરી વેલડી;
કેરી દુર્યુણ સૌ દૂર. સુધારીશ તુજ ખેલડી.

૭

લલિતા—(ઝીણું સ્વરે) (દોહરે.)

બની, બની નહિ, નહિ બને, ખરી એજ છે વાત;
બીજે કાંઈ ઉપાય નહિ, સે'વું સર્વે જાત.

પંથીરામ ! તારી સલાહ બરાબર છે, હવણું તો બીજે કશો ઉપાય આપણા હાથમાં રહ્યો નથી. આ ઘરેણું ને સોનું સર્વે તું અહિંથી લઈ જા. એના સામું મારાથી જોવાઈ શકાતું નથી, તું તારી મેજે એનો નજરમાં આવે એવો ઉપયોગ કરજો. ઘસીને પ્રથમ તારી તજવીજ કરવાનું કહ્યું હતું, ને ત્યાર પછી, પ્રભાવતી પાસે જવાની આજ્ઞા કરી હતી, પણ હજી કોઈ કેમ નહિ આવ્યું ?

પંથીરામ—પ્રભાવતી તો, હું ગયો તેજ દિવસે, સાસરે ગયાં હતાં, તે પાછાં આવ્યાં છે કે શુ ? (તેને આવતી બેઠન) અહો, એ તો પેલાં આવે. હવે હું જાઉં છું. (જાય છે.)

(પ્રભાવતી પ્રવેશ કરે છે.)

લલિતા— (દોહરા અથવા કાફોનો નિદેશો.)

પ્રભાવતી ! પિયુને મળી, પૂરા કીધા કોડ;
દુર્ભાગી હું એકલી, વંડી મારી જોડ.
હતી આશ મુજને ઘણી, પણ થઈ હવે નિરાશ;
રડાપો પિયુના છતાં, આવી ન મળતી રાશ.

૧

૨

(૨૩ લક્ષ્ય પાછું ભરાઈ આવે છે, ને સખીને બાંધી પડે છે.)

પ્રભાવતી— (રાગ પરજ અથવા માહાક.)

મારી આલી તું શિદ અકળાય રે, તુને ખંમા રે ખંમા.
દુઃખ મુજથી ન દેખી ખમાય રે, તુને ખંમા રે ખંમા. ટેક.
બાળા ક્યમ બની બાવરી રે, આવડું શું કલ્યાંત;
મનોવિકારને મારીને રે, મારી શાણી તું થાની શાન્તરે. તુને. ૧
કાલે સવારે કંથડો રે, આવી લેશે છાયામાંય;
બળતા તારી બધી બાળશે રે, તું ચિન્તા કર નહિ કાંય રે. તુને. ૨
કૃપાળ શ્રી ભગવાન જે રે, કરી કૃપાની દષ્ટ;
દુખમાંથી છોડાવશે રે, તે તો કાપીને તારાં કષ્ટ રે. તુને. ૩

ધાણું થાય ન આપણું રે, સ્મરની એ સિદ્ધાંત;
આશા રાખી તું ઈશ પર રે, મારા સમ તું છાંડ કલ્પાંત રે. તુને૦ ૪
(તેની આસના વાસના કરી તેને મંચક ઉપર બેસારેછ.)

લલિતા—(રકતાં) “ આધવલ સંદેશો કેહેજે શ્યામને. એ રાગ. ”

સાંભળ, શાણી સહિયર, દુઃખ નીવાત તું,
એ તો કો'ના આગળ નવ કેહેવાયજો;
વણુ આગે હું ચરચર દાઝું ચિત્તમાં,
એ તે મુજથી કેહેની ક્યમ સેહેવાયજો ? સાંભળ. ૧
વરને મેં દીઠો'તો વરી'તી જાહેર,
પણુ ત્યારે, હું છેક હતી અજ્ઞાન જો;
તોપણુ હોસ હતી હૈયામાં અતિ ધણી,
પરણમાં માન્યું'તું મ્હોટું માન જો. સાંભળ. ૨
સમજી નહિ શાથી ત્યારે સુખ ઉપજ્યું,
તોપણુ શુંણી વિવા' મળ્યાની વાત જો;
મન થઈ મનમાં મસ, અતિ સુખ માનિયું,
જાણ્યું ત્યારે સદ્ગુણ થઈ મુજ જાત જો. સાંભળ. ૩
એ કરતાં પણ રીઝી સસરો આવતે,
ઝોરાડી ચુંદડી મુજને જે દિન જો;
ત્યાર પછી રે ધાલ્યો મ્હોટો માંડવો,
ત્યારે તો થઈ'તી સુખમાં મસ લીન જો. સાંભળ. ૪
ચારીમાં વરને નાળ્યો' તો નેહથી,
જોવા, કેવો રૂપતણો છે તોડ જો;
તે દિવસે હરખી'તી હૈયે આતિ ધણું,
એના જેવી જાણી'તી નહિ જોડ જો. સાંભળ. ૫
અજ્ઞાનીને સુખદુઃખ લાગે અલ્પમાં,
તેવો ત્યારે મારો હતો ઘાટ જો;
વરજોડે? રથમાં રે એઠી રીઝથી,
સાસરિયાની સારી લાગી વાટ જો. સાંભળ. ૬
થયું હોત સમશાણુ માંડવા ઠામમાં,
રથ ઠાઠડોનો થયો હોત જો ઠાઠ જો;

૧ સારા મુહૂર્તમાં વરના રથમાં બેસાવે જાનીવાસા સુધી ગયેલી.

ચુંદડી મુજ મડદાને ચોમગ વીંટવા,
ચારીચિતામાં ભડભડ લાગત કાઠજો. સાંભળ. ૭
ત્યારે તો નવ દેખત આવા દિનને,
આ તો ઉગ્યાં પેલા ભવનાં પાપ જો;
ત્યાર વિના આવું શું દુઃખ મુજ જાતને,
લાગ્યો મુજને કેહેની કોનો શાપ જો. સાંભળ. ૮
પિયુ નહિ પાસે એ દુઃખ હું રડતી નથી,
આ તો બીજું મનાય નહિ એ દુઃખ જો;
ટળશે તે જઈશું ચિંતામાં જાહરે,
આ ભવમાં ક્યાંથી મુજને કાંઈ સુખ જો. સાંભળ. ૯

પ્રભાવતી. (ગદ્યદિત કંઠે માલિની છંદ.)

સહિયર લલિતા તું, રે ! બની કેમ આવી,
અતિ દુઃખમય ક્યાંથી શોકની વાત લાવી ;
શશિસમ તુજ શોભા. રે ગઈ છેક નાશી,
કમળવદન^૧ કાન્તિ, મ્હાનિ^૨ દેખું હું આ શી ? ૧
બહુ નહિ અકળા તું, આંખધારા શી ચાલી !
બની મસ અધિરી હું. તાહરો ખેદ ભાળી;
તદ્વય તુજ ભરાયું, દે કરી તે તું ખાલી,
ગહન^૩ ગતિ પ્રભુની, લક્ષમાં રાખ વાલી.

લલિતા—(“ વનચર વીરા વધામણી ” એ રાગ—ખેલાવર.) (રડતાં.)

સહિયર દુઃખ શું લાખવું, મન ભડકે બળેછે,
ચિન્તાનો તાપ તપી ગયો, હાડ મારાં ગળેછે. સહિયર૦ ૧
પત્ર પ્રીતે મેં પાઠવ્યું, પંથીરામની સાથે;
જોઈ ચરિત્ર તેણે કહ્યાં, માત્રો છે મૂર્ખ માથે. સહિયર૦ ૨
અખુધ પતિ એ અભાગિયો, વેશ્યાનો છે ચારી;
અકલ કોડીની છે નહિ, હવે શી ગતિ મારી. સહિયર૦ ૩
ગરજ નથી તેને માહરી, મન મુજમાં છે નહિ;
ધન, માલ નાંખે ઉડાવીને, એના પિતાને કે' નહિ. સહિયર૦ ૪
મન મળશે ક્યમ માહરું, એવા પિયુની સંગે;
૧૫ ગુણુ જેમાં મળે નહિ, એથી રમિયે શું રંગે ? સહિયર૦ ૫
પેલા ભવની હું પાપણી, કીધેલાં કુડાં કર્મ;
પુણ્યદાન વીસારેલાં, ચૂકેલી નિજ ધર્મ. સહિયર૦ ૬

સરોવર પાળ તોડી હશે, પૂરેલા હશે કૂપ;	
પરવડી તોડી પાડી હશે, ઝેરે મારેલા બૂપ.	સહિયર૦ ૭
ધાવંતાં બાળ વછોડીને, કીધેલો તેનો કાળ;	
સાધુ સંત સંતાપીને, દીધેલી ધણી ગાળ.	સહિયર૦ ૮
કન્યા, વર ઘેર વાધતાં, કીધેલા વધ મેં તો;	
વર મારી જન નસાડેલી, લૂટેલી હશે તે તો.	સહિયર૦ ૯
સુધડ કન્યાને દીધી હશે, કોઇ બુડયલ સાથે;	
શંખણી કોઈ સુધડને, મારેલી હશે માથે.	સહિયર૦ ૧૦
જૂઠાં ખત મેં કીધાં હશે, રોવરાવેલા રાંક;	
સાક્ષી ખોટી મેં પૂરીને, વાળેલો આડો આંક.	સહિયર૦ ૧૧
પૂલ નદીના તોડ્યા હશે, ડૂબાવેલાં વાહાણ;	
નિરપરાધીને ડાટીને, મારેલાં હશે બાણ.	સહિયર૦ ૧૨
ગામ ધણાં બાળ્યાં હશે, ઉપજાવેલો ત્રાસ;	
આશાબંધીને અડવીને, કીધેલાં મેં નિરાશ.	સહિયર૦ ૧૩
બીજા બુરાં વાળ્યાં હશે, તેનાં ઉર્ગિયાં ઝાડ;	
પ્રભુજી પતાવે જો આટલે, તો તો તેનો પાડ.	સહિયર૦ ૧૪
શાને દીધી સારા કુળમાં, પૈસામાં મૂકો પૂજો;	
વિદ્યા બણાવી શા કારણે, એથી વાગેછે શૂજો.	સહિયર૦ ૧૫
શાને માઆપે સન્નવીને, કસ્યો આવડો કર;	
જન્મની તો ગળથુંથીમાં, ઘોળી પાવુંતું ઝર.	સહિયર૦ ૧૬
જોયા વિના માતતાતે તો, બળતી આગમાં નાંખી;	
કોમળ શાને કરી મને. જેથી ના શકું સાંખી.	સહિયર૦ ૧૭
કહું શું હવે માતતાતને, એ તો પૂર્વનાં વરી;	
અજાણમાં મને છેતરી, દશ દીધો છે ઝરી.	સહિયર. ૧૮

(શોષિત યવતો પાછી મરઘીગત થઈ પડેછે.)

પ્રભાવતી. (તેને પાછી શુદ્ધિમાં આણીને.) (રાગ કાળિંગડો.)

અકળામાં આવડી બધી રે મારી આલી,

સાહાય્ય જગરાય તુંને થાયરે જ;

દુઃખની બળી તું બોલી આ બધું રે આતી,

ગરીબ સંભાવે જાણે ગાયરે જ.

ખબર તો નહોતી મને આવડી રે આલી,

દુઃખ તારું દેખું હૈયાફાટ રે જ;

હિંમત હારી ગઈ શુભી બધું રે આલી,
સૂઝે ઉતારવો ન ધાટ રે જી. ૨

ગૂદી તુંને મુજથી જાણું નહિ રે આલી,
જીજીવી જાતને જીવ એક રે જી;
તેથી તુંને થાય તે મુને પીડે રે આલી,
ક્યાંથી આવો મૂર્ખ મળ્યો છેક રે જી. ૩

પણ હવે શું કીજિયે બની ગઈ રે આલી,
આપણા ન હાયમાંય કાંય રે જી;
સમજીને સે'વું માથે જે પડયું રે આલી,
ધિકવું સજ્યું તે મનમાંય રે જી. ૪

દેખિયે ઘણાં દુખી બીજાં બહુ રે આલી,
તેમાં આપણુ તેવાં, મન મારિયે જી;
લણ્યાનો છે સાર-સે'વું જે પડયું રે આલી,
માન્યાતણું સુખ દુઃખ ધારિયે જી. ૫

માટે ક્લેશ મૂક મારી વા'લી રે આલી;
બાળી મૂકે શાને સુંદર જાત રે જી;
ને તું એક વાર જઈ કંથને રે આલી;
આ ચાલી સમજવા માતતાત રે જી.

(જવરાજ અને કમળાને સમજવા જવા માંડે છે.)

લલિતા—પ્રિય સખી ! મારાં માતપિતાએ તો ઠરાવ કરી મૂક્યો છે. ને પંચીરામની પાછળ પણ ત્યાંથી કોઈ નીકળનાર હતું, તે આજ કાલ આવી પોહ્યાંચશે. હવે તો, ત્યાં જઈને એક વાર બધી ચર્ચા જોઉં. આ વાત મારાં માતપિતાને જાણુ પડવા દીધી નથી, ને હાલ જણાવવાની અગત્ય પણ નથી. તે વળી બિચારાં ઘણાં દુઃખી થાય, તેમ કરવાને હું ખુશી નથી.

મલાવતી—વાઈ ત્યારે હું જતી નથી, પણ સાંભળ શું છે ?

નેપથ્યમાં—“ લલિતાને બોલાવો—લલિતાને બોલાવો.”

મલાવતી—પ્રિય સખી લલિતા ! તને નીચે બોલાવે છે. આવ, ત્યાં છે. આપણુ જોઈયે. (બન્ને જણ જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ ચાંક.

તેડાગર, જીવરાજ, કમળા, લલિતા અને પ્રભાવતી.

તેડાગર—શેઠ ! આ કાગળ દંભરાજ શેઠે આપ્યો છે. (આપે છે.)

જીવરાજ—(લઈને બધાં સાંભળે તેમ વાંચે છે.)

“સ્વસ્તિ શ્રી અંપાનગરી મહાશુભસ્થાને શુભાખ્યા ચોગ્ય શેઠ શ્રી પંચ શેઠ જીવરાજ તથા સાથ સર્વે. અતિ આનંદપુરથી લાં તમારા દર્શાવના અપેક્ષિત દંભરાજના જય-ગોપાળ વાંચ્યો. વિશેષ અત્રે સર્વે કુશળ છે, તમારી કુશળતાના કામળ ધણા દિવસથી આંખ્યા નથી, માટે સંભાગીને લખ્યો. બીજું, સૌભાગ્યવતી લલિતાને તેડવા મોકલવાને ધણા હાગમા કર્યા, પણ તંદનકુમારને અવકાશ નહિ મળવાથી આજ સુધી મોકલવાને બની આંચુ નથી. હાલમાં પણ તેમને આવવાને અડચણ છે, માટે આ કાગળ લઈને તેડાગર શ્રાવણને દશ માણસના સાથ સહિત મોકલ્યો છે, તેની સંગાથે સૌભાગ્યવતી લલિતાને મોકલ્યો. જરૂર મોકલ્યો, બૂલશો નહિ; કેમકે દૂરનો મામલો એટલે હાલમાં મોકલવાને કાંઈ અડચણ નીકળશે, તો વાત પાછી આવી જશે. વળી આગળ ઉપર, સારાં મુહૂર્ત પણ આવતાં નથી, માટે શુભ દિવસે લલિતાને વિદાય કર્યો. બૂલશો નહિ. કામકાજ લખ્યો. ઘરમાંથી તથા ચિરંજીવી તંદનકુમારે સર્વેની ખબર પૂછી છે. અમારી વતી કહેવેન યથાચોગ્ય કહેલો. ભાદરવા શુદ્ધ ૫ (૫મ વાંચી રહ્યા પછી લલિતાને.)

ચાલો, લલિતા બેહેન, તમે હવે તૈયારી કરવા માંડો.

લલિતા—પિતાજી ! મારી સાથે કોને મોકલશો ?

જીવં તથા કમળા—બેહેન ! તારી નજરમાં આવે તેમને તેડી જા.

લલિતા—પંથીરામ આવશે એટલે વધારે માણસની અગત્ય નથી. મારા અંગના કામકાજ સારૂ મારી દાસીને લઈશ.

તેડાગર—દંભરાજ શેઠે કહ્યું છે, જે, અહિ ધણાં માણસ છે; લલિતાને કોઈ વાતે અડચણ પડવા દઈશું નહિ; માટે જીવરાજ શેઠના માણસની જરૂર નહિ પડે. જે દાસીને લલિતાના સ્વાધિનમાં કરવાની છે તેને મારી સાથે મોકલી છે, તેમ છતાં જો બીજી દાસી લેવી હોય તો લો.

લલિતા—વારૂ, ત્યારે કદાપિ દાસી નહિ લઉં, પણ પંથીરામ વિના તો ચાલે નહિ, કેમ પ્રભાવતી !

પ્રભાવતી—હા, પંથીરામને તો સાથે લેવો. ને ત્યાં તને પેહેલું નવાઈનું લાગશે. તેથી મને એમ લાગે તો હું તારી સાથે આવું, તે ત્યાં તને જરા ગોઠશે એટલે દશ પંદર દિવસ રહીને પાછી આવતી રહીશ.

લલિતા—પ્રિય સખી ! મારે માટે એટલો બધો શ્રમ તને આપવાની કાંઈ અગત્ય છે નહિ; જો એમ હોત, તો તારા કહ્યા વિના, હું તને તેડી જાત. પંથીરામ છે એટલે હરકત નથી. તું હવાણાંજ સાસરેથી આવી છું, માટે તારાં માતપિતા બેગી થોડા દિવસ રહે; પછીથી પાછું તારે લાં જવાનું હશે.

પ્રભાવતી—જેમ તારી મરજી.

જીવરાજ—સારે પંથીરામને કહી રાખી, આજથી તૈયારી કરવા માંડો.
(સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, નગરની માગોલ.

કમળા, લલિતા, પ્રભાવતી, પંથીરામ, બીજી સ્ત્રિયો,

અને તેડાગર, ઈત્યાદિ.

પંથીરામ—(મનમાં) લલિતા અને પ્રભાવતી વિના. બીજાં બધાં આનંદભરે તૈયારીની ધાલમેલ કરી રહ્યાં છે; પણ તેમના મનમાં બડકો છે. શું કરે ? ઉપરની ખુશી બતાવ્યા વિના સિદ્ધિ નહિ. (લલિતા પોતાના પિતાની આજ્ઞા લઈને બાહાર નીકળી તેને જોઈને.) આહા ! આ લલિતા કેવી શણગારને સુશોભિત કરે છે ! પણ એનું વદન જરા કરમાયલા કમળના જેવું ઝાંખ મારતું દેખાય છે. મેં જો એને માંડીને વાત કહી હોત નહિ, તો એનો દેખાવ અત્યારે જૂદાજ પ્રકારનો હોત. પણ આ બધી સ્ત્રિયો તો લલિતાને વળાવા એના રથ આગળ ચાલી. ચાલ જીવ, આપણે પેલી આગળની માંડીમાં જઈને અડાવિયે. (તે આગળની માંડીમાં જઈ બેસે છે.)

કમળા—(લલિતાને રથમાં બેસવાની વેળા થઈ એટલે.) બેલાવર.

પુત્રી પધાર તું સાસરે, સિદ્ધ કરે શુભ કામ;	
રથમાં બિરાજ તું બાપુડી, લઈ પ્રભુ કેઈ નામ.	પુત્રી. ૧
સાસુ સસરા પાગ લાગજે, કે'જે મારા પ્રણામ;	
નણુદીની ખબરો તું પૂછજે, કરજે કે' તે તે કામ.	પુત્રી. ૨
શાણી તું શાન્ત છું દીકરી, છું વિવેકની પૂર;	
ધર્મ જાણી મારો હું કહું, રે'જે દુર્ગુણથી દૂર.	પુત્રી. ૩
ઉંચે સ્વરે નવ બોલિયે જેશું જેટલું કામ;	
તેટલી વાત તો કીજિયે, સ્મરિયે પ્રભુ કેઈ નામ.	પુત્રી. ૪

પરનિંદા સ્વસ્તુતિ કરવી ના, પે'લો કરીને વિચાર,	પુત્રી.	૫
બોલવું હોય તે બોલિયે; કોપર કરિયે ન ખાર.		
પતિને પ્રભુરૂપ જોણવો, કરવી તેની સેવાય;	પુત્રી.	૬
કોપે એવું કરવું નહિ, તો તો ધન્ય કે'વાય.		
કષ્ટ પડે માથે આપણે, ધીરે કરવો ઉપાય;	પુત્રી.	૭.
ગભરાવું નહિ તેના થકી, પછી થાવાનું થાય.		
અઘટિત પ્રેમ ન બાંધવો, પોયો નીતિનો એજ;	પુત્રી.	૮
દોતપર દયા ધણી દાખવી, સાચો ધર્મ છે તેજ.		
ઘરછિદ્ર કોને કે'વાં નહિ, એથી થાય નિજ તોલ;	પુત્રી.	૯
હસીને ન દાંત દેખાડવા; વદિયે વીણીને બોલ.		
વણુ કામે પરધેર ના જવું, દિવસે સૂવું ન ઠીક;	પુત્રી.	૧૦
કુળની લાજ વધારવી, ઉલટું ચાલ્યે છે ધીક.		
ચાડી ખાવી નહિ કોતણી, નિજપતિ કેરી પાસ;	પુત્રી.	૧૧
ચાકરના દોષ સુધારવા, વિના ઉપજવે ત્રાસ.		
તુજને ગમે નહિ દીકરી, જાણુ કરજે તે વાર;	પુત્રી.	૧૨
તુરત તેડું હું મોકલી, તેડાવીશ આ ઠાર.		

(કમળા બોલતી રહી મઠ અટકે.)

પ્રભાવતી—(સીતાજીના મહિનાનો રાગ.)

સાસરે તું સુખેથી સિધાવ, શાણી સાહેલડી;	૧
પણ દુઃખ મુને એ થાય, દૂરે મારી બેલડી.	
પૂરો ભાવ છે તો પરમેશ જાનેને મેળાવશે;	૨
પતિની જાળને તું પાસ, વે'લી વે'લી આવશે.	
ગમતું છે નહિ મુજને જરાય, ઉપાય શો કાળિયે;	૩
જલમીન વિષ્ણુમાં થાય, એવું દિલ લીજિયે.	
જઈ પોહોંચું કે વા'લી તું પત્ર પાઠવજે પ્રેમથી;	૪
લખ્યાં કરજે બધાં વૃત્તાન્ત અચૂંક એક નેમથી.	
જો જાણીશ તુને ગમરાતી, દોડી હું આવીશ સાં;	૫
વળી ઘટિત હશે તો સાથ બીજાંને લાવીશ સાં.	
પંથીરામની લાધને સલાહ, રસ્તા તું કા'ડજે;	૬
અકળાયા વિના મારી પ્રાણુ. પતિ દોષ ગાડજે.	

લલિતા—(રામ એના એ.)

લઈ શીખ તમારી ઓ માત, સાહેલડી, જાઉં છું;
વિષ્ણુ પડું તે મન માંહ, મસ અકળાઉં છું. ૧
ડગલું આગળ દેઉં કે ખેંચે, સખળ સ્નેહ સાંકળી;
અન્યોઅન્યના છે જે ભાવ તેણે મને સાંકળી. ૨
સ્નેહ સાંકળ રખ્ખર મુણ, લદ્દયશું જડાય છે;
હોય તેનામાં જેવો સ્નેહ* તેવી તે લંબાય છે. ૩
હું જાઉં છું જૂદે દેશ તે તો નથી લાગતું;
મારાં ચક્ષુ કરે કલ્પાંત, તેને નથી છાજતું. ૪
જડયો મધ્ય લદ્દયમાં સ્નેહ સાંકળનો પેચ તે;
કરે કોમળલદ્દય પીડિત, લંબાવી ખેંચતે. ૫
એ તો મુજથી સહન નવ થાય, લદ્દય અકળાય છે;
પૂરા અંતર દુઃખથી પીડાય, મારો જીવ જાય છે. ૬
જાણું ધરમાં પાછી પેશી જાઉં, જાઉં નહિ સાસરે;
પણુ એથી સિદ્ધિ નહિ કાંચ, મને મન આશ રે. ૭
માડી, સજની, સહોદર સર્વ, તમે પાછાં જાઓની;
દેખી તમને દાઝે માંહ દિલ, વિદાય તો થાઓની. ૮

કમળા—દીકરી, મારી વાહલી દીકરી, વેહેલી વેહેલી પાછી વાધજે,
પણુ દીકરી, મન ધરાય તેમ એક વાર મને મળી લેવા દે; (રડતી રડતી
બાઝી પડે છે.)

લલિતા—અરે, માતા, તારાથી અવતાર પામેલો મારો દેહ વિષ્ણુ ના
પડે એટલા માટે મારા પગ આગળ ચાલતા નથી. માતા, મારી વાહલી
માતા, તાં જેવું વાહાલ છે તેવું ને તેવું રાખજે. (રડે છે.)

કમળા—દીકરી, મારા દેહથી તને જૂદી થવા દેઉં છું, પણુ મારા મનથી
તેમ થઈ શકવાનું નથી.

લલિતા—માડી, મારા વાહલા પિતાજી મને નહિ દેખે, સારે તે બહુ
અકળાશે, માટે મારો વિયોગ વીસારે પડે, એમ એમની આગતા સ્વા-
ગતા કરજે.

* રખ્ખરના કદ પ્રમાણે તેનામાં જેટલો સ્નેહ એટલો ચિકારા, તે પ્રમાણે તેને તોડ્યા
વિના ખેંચાઈ શકાય છે. તેમ સ્નેહનું જેવું કદ અથવા નાનું તે પ્રમાણે સ્નેહ સાંકળ લાંબી
થઈ શકે છે. એમના સ્નેહ હોય છે તો વેહેલી ટૂટી જાય છે.

જીવરાજ—(પ્રવેશ કરાને) દીકરી, મારી ડાહી દીકરી, તારા સરખા મારા એકના એક સમગ્ર છોડની જૂદાઈ, ઘેડપણે કરીને નરમ થઈ ગયેલું માઈ તદ્દય સહન કરી શકતું નથી, હું મારા મનને ધણું ધણું સમજાવીને ઘરમાં રહ્યો, પણ તે મને બલાત્કારે અહિં ખેંચી લાવ્યું. દીકરી મારી હવે છેલ્લી પળ છે. પરમેશ્વર જે મેળવશે તો મળીશું. (રડે.)

લલિતા—મારા વાહાલા પિતાજી, મારી હેતાજી, માડી, મારા પગ પાછા ભાગેછે, માઈ મન પાછું ખેંચાયછે.

કમળા—દીકરી, એક વાર પણ ગયા વિના ચાલે નહિ, માટે તું રથમાં બિરાજ, અમારી ગોઠવણ પ્રમાણે તને વેહેલી પાછી બોલાવી લઈશું.

જીવરાજ—દીકરી, તું અકળા નહિ, તમને બેને જેમ વેહેલાં તેડવાય એમ હું દંભરાજ સાથે ગોઠવણ કરીશ.

પ્રભાવતી—પ્રિયસખી, વિષ્ણુટાં પડવાની આં દુઃખદાયક વેળા લંબાય છે તેમ તારું દુઃખ વધે છે; માટે તું હવે વાધ; તું અમારા તદ્દયમાંથી ખસવાની નથી.

લલિતા—(રથમાં બેસાને) અને તમે પણ મારા તદ્દયમાંથી ખસવાનાં નથી. સખી, મારી વાહાલી સખી; માઈ મન ધણું ગભરાયછે. માતાપિતા, સખી, તમે સદા હેત રાખજો.

(બધાં ત્યાં ઉભાં રહેછે ને રથ આગળ ચાલેછે. તેમાં લલિતાની દૃષ્ટિ સર્વના ભણી પાછળ છે. બ્યારે રથ દેખાતો બંધ થાયછે. ત્યારે સર્વે બચેછે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થાલ, સ્નેહપુરની સીમ.

લલિતા અને પંથીરામ.

પંથીરામ—લલિતા ! તમે રસ્તો જોયો ? કવો વિકટ છે ? પારકે પગે ચાલવું તેથીજ આટલા દિવસમાં આવી પોહ્યાંચ્યાં. મને તો મહાસંકટ વીત્યું હતું, ને પગ સૂણીને થમ થયા હતા.

લલિતા—ખરી વાત બાઈ, મારે માટે તું એટલું વેડું નહિ, ત્યારે ખીજું કાણ વેડે ? મારે પણ આખો રસ્તો વરીના જોવો ગયો છે. માઈ અંતર હજી બળ્યાં કરેછે; જરા ગોઠતું નથી.

પંથીરામ—પ્રિયંવદાને સાંથી જોવો જીવ લઈને નાઠો તેવો અહિ આગળ આવ્યો, તે વેળાએ એ આખોની બાર કરવી પડી હતી. પેલા દુષ્ટ છળદાસે આગલે દાહારે મારો મોકલ્યો હતો, તેથી ચોમગ જોતો, બગલમાં જોડા મારીને નાસતો હતો. તે આ પથરાની ઠાકર વાગ્યાથી ઉધે મ્હેણે પડ્યો હતો, પણ જરા પંપાળવા પણ રહ્યો નહિ, ને મૂઠિયો વાળીને નાઠો હતો. ખરે, હવણું પણ મને આ જગ્યા જોઈને એવીજ બીક લાગે છે. બં રે હયા ! હવે શું હિંમત હારજી. છળદાસના હવે શા બાર છે. નગરમાં છે નહિ, એટલે ઝપ મારે છે; નહિ કર તો જરા કહણુ લો હતુંરતો ! લલિતા ! જોઈ પેલી વાડી ? એમાં નંદનકુમાર, પ્રિયંવદા સાથે બિરાજમાન થયેલા હતા.

લલિતા—આજે સાં હશે ? ચાલ, આપણે જઈને જરા જોઈયે તો ખરાં.

પંથીરામ—આજે તો અહિ ક્યાંથી હોય, પણ મારો એક બાઈબંધ માળી છે તે હોય તો હોય. ચાલો જઈને જોઈયે તો ખરાં, એનાથી કેટલીક ખાતમી મળશે.

લલિતા—(સાચને) અરે, અહિ તમે બધાં ઉભાં રોહો, અમે આવિયે છિયે.
(બંને બચે)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, વાઢી,

લલિતા, પંથીરામ અને માળી,

પંથીરામ—લલિતા ! આ માળીની ઓરડી, પેલો વચ્ચે બંગલો : આજે તો બંધ હોય એમ દેખાય છે.

માળી—(બંનેને બાલતાં સાંભળીને બાહાર આવે છે) અરે, પંથીરામ ! તું ક્યાંથી ? આ લલિતા બાઈ કે ! (તેને તમત કરે છે.)

પંથીરામ—તે મને આવવાનું કહ્યું હતું તે તજ સરખા બાઈબંધનું વચન કેમ ક્ષોપાય ? આ લલિતા બેહેન તને મળવા આવ્યાં છે. તે તારો બહુ પાડ માને છે. કેમ ! નંદનકુમાર આજે અહિ છે કે ?

માળી—(જરા ખેદ પામીને) અરે ભગવાન ! તે આવો શી મેળ આવ્યો ! તમને તેડવા મોકલ્યું તેને ચોથે દાહારે, એ તો નગરમાંથી નાશી ગયા છે. દંભરાજે એમની મરજી ઉપરાંત થઈને બાંમણુ મોકલ્યો. તે એમને ગમ્યું નહિ. વળી, આ વાડી તો વેચાઈ. હું હવે એમની પાલે.

ચાકર નથી; જોણે વાડી વેચાતી લીધી તેના તાબામાં છું. ખીજી હવેલી વેચીને બધા પૈસા પરિચ્છેદને આપ્યા. તે લેઈને તેને છળદાસ નાશી ગયાં છે, તેનો પત્નો હાથ લાગ્યો નથી. વાડી ને હવેલીનો કબજો કરાવ્યો તારે મહા રોગ વર્તાયો હતો. આખા નગરમાં હાહાકાર થયો, ને ખીજી દેટવાક લોક નંદનકુમાર પાહે લેણું કાઢાડતા હતા તે દોડતા દંભરાજ પાહે આવી ફેહેવા લાગ્યા, કે, તમારા નાંમથી અમે નંદનકુમારને રૂપિયા ધીસ્યા છે. માટે તમે જો આપશો નહિ, તો અમે જાંપીને બેઠવા દેખશું નહિ. દંભરાજે થાચીને તે હોતો નેકાલ કસ્યો. હવે તો રહેછે તે એક હવેલી, ને કાંઈક જીવ દાગીના હશે, તે વના કૂટી બદાંમ પાહે રહી નથી. ચાકર નફર બધાંને કાઢાડી મૂકવાની જરૂર પડી છે.

લલિતા—(નિશ્વાસ નાંખીને) પંથીરામ ! હું ઉંધું કે જાગું છું ? આ તે સ્વપ્ન કે ખરી વાત ?

પંથીરામ—લલિતા ! એ સર્વે ખરું છે. આપણે અહિં આવ્યાં છિયે, તો કાંઈ પણ કીક થશે, માટે તારે ગભરાવું નહિ. તું જો ગભરાઈશ તો મારી હિંમત હાથ રેહેવાની નથી. (માળીને) અધ્યા માળી ! નંદનકુમાર પણ પ્રિયંવદની સાથે ગયા છે કે શું ?

માળી—ના, ના; પરિચ્છેદ ને છળદાસ હંપ કરીને આડે દેશ ઉતરી પડ્યાં છે. નંદનકુમારને તેમણે જાણ પડવા દીધી નથી. તેમના ગયા પછી, તીજે દિવે નંદનકુમારે જાણ્યું. ને લેણુદારની ધાંમધુમ ચાલી, એટલે ધરમાં કોઈને કહ્યા કથ્યા વના જતા રહ્યા છે. દંભરાજનું શરીર સોસનાએ કરીને ઘણું હડી ગયું છે; તોપણ નંદનકુમારનો હોધ કરવા નીકળી પડ્યા છે, તે કાલ હુધી તો આવ્યા તુતા, આજની વાત તો ઉપલો જાણે.

લલિતા—પંથીરામ ! મને કાંઈ થઈ આવેછે, માટે ત્વરાથી નગરમાં લઈ જા.

માળી—લલિતા બાઈ ! તમારાં હાલુ અને નણુંદ ઘણાં આકળા સભાવનાં છે. એક વાર હું ગયો'તો તારે બે જણાં તમારાં પગલાં હારાં નથી, એવું કહી નંદતાં'તાં, માટે તમે તો હમજી છો, કાંઈ ફેહેવું પડે એમ નથી, પણ કાંઈ બોલે તો ગમ બાઈ જાને.

લલિતા—વારં બાઈ, હું દુઃખ સહન કરવાને સરજી છું, તે સહા વિના લાકડાંમાં પણ છૂટકો નથી.

પંથીરામ—લલિતા ! લાવ હું તારો હાથ બાલું. (તેને લઈ જઈ રથમાં બેસાડે તે નમ્ર ભણી બધે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, દંભરાજની હવેલી.

કર્કશા અને કનિયાબાઈ.

કનિયાબાઈ—માડી ! મારા બાપ કહી તો ગયાછે, જે, બાબી આવે તેની સાથે લડીશ નહિ; પણ નિશાશિયણનો સંબંધ થયો, તારથી સાસ-ને કળ વળી નથી, માટે મારાથી તો બોલ્યા વગર નહિ રહેવાય. ના. તે આપણથી એલું વેઠાવાનું નહિ. મ્હોટી એના ઘરની; આપણે શું એના પૈસામાં પૂજો મૂકવો છે ? હું તો એની ડાયાયલી, ચંપાયલી રહેવાની નથી. એ અહિયાં શેઠાણી થઈને બેસશે, ને હું કામ કરીશ ?

કર્કશા—તું એવડી બધી અકળાઈશ નહિ. હું બધો ઘટતો રસ્તો ઉતારીશ. એ વહૂનાથી બધું સત્યાનાશ વળી ગયું છે, એ ડાઘ મારા મનમાંથી ખસવાનો નથી, પણ આજ કાલ એ આવશે; માટે તેની સાથે તું તાકીને કનિયો કરવાને બેસી રહી હોઉં, એમ કરીશ નહિ. એથી તો આપણા ઘરનો ભવાડો થાય. તારા બાપનું કહેલું આપણે જરા તો ધ્યાનમાં રાખવું નેમયે.

કનિયાબાઈ—બેશ, બેશ, હવે, તું ડાહ્યાલી; જાણી તને. તું વળી ક્યાં પાંશરી છું જે ? મારા બાપને પંજવીને પેશ તો પોહોંચાડતી. બિ-ચારો જ્યાં હશે ત્યાં જંપીને બેઠો હશે. પણ અરે, પેલું કાણુ ? એ તો તેડાગર બામણુ. લે તારી વાહાલી લલિતા આવી.

લલિતા અને પંથીરામ પ્રવેશ કરેછે.

લલિતા—(કર્કશા બાઈને પગે લાગતાં, અને કનિયાબાઈને ભેટતાં.) મારી મા-એ તમારી બન્નેની ખબર પૂછી છે.

કર્કશા—બહુ સારું; એ ખુશીમાં છે ખરાંકની.

કનિયાબાઈ—ખુશીમાંજ હશે તો; બાઈને સાંગામાંચીમાં બેસતાં હશે, ને દાસિયો ઉપર હુકમ કરતાં હશે, બીજું શું કરે ?

કર્કશા—કામ કાજ હોય નહિ ત્યારે બીજું શું કરે ? આપણે આગળ એમજ બેસી રહેતાં હતાં; હવણાં કામ કરવું પડેછે, તો કરિયે છિયે. આ-પણી લલિતાને ત્યાં બેસી રહેવાનું હતું, ને અહિ કામ કરવાનું છે, ત્યારે કામ કરશે, કાંઈ પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેસી રહેશે ? બધુંએ સમજેછે, જે દેશ તેવો વેશ કરિયે.

લલિતા—સાસુજી ! હું બેસી રહું ને તમે કામકાજ કરો, એ અધઠિત કહેવાય, માટે આજથી તમારે એ વિષેની કાંઈ ચિન્તા રાખવી નહિ. નહુંદ જેમ રસ્તો સૂઝાડશે, તેમ એમની સાથે રહીને કરીશ.

કનિયાબાઈ—જેયું, બાબી કેવી પાકી છે ? મને માંહ લેતી પડે છે. લોકોની વહૂઓ ધરતું બધું કામ ઉપાડી લે છે તે જોયું છે કની ?

લલિતા—નહુંદ ! મારે કહેવાનો બાવાર્ય એવો છે, કે, તમે જેમ આજ્ઞા કરશો, તે પ્રમાણે હું પોતે બધું કામ ઉપાડી લઈશ. વાંરૂં, મારા સસરાજીના કાંઈ સમાચાર આવ્યા ?

કુકુશા—સમાચાર ને બમાચાર, કાંઈએ આવ્યું નથી. જીવ પડીકે બાંધ્યો છે. છોકરો ધરમાં હરતો ફરતો, તેને દેખીને દિલ ઠરતું, તે હવે ભડકે બજે છે.

કનિયાબાઈ—બાબી આવવાની હોત નહિ તો કાંય નાશી જાત નહિ. પેલા અવતારનું કોણ જાણે કેવુંએ રણારબંધ, જે તેડવા તો જાણ શાનો, પણ તેડાગર તૈયાર થયો, કે એનું કાળજી આપ્યું રહ્યું નહિ. કેટલાંકનાં પગ .ા કોણ જાણે કેવાંય હોય છે, જે ચપટ થઈ જાય છે. પૈસાનો કાંઈ મેળ નથી. પેલી શણગાર મરીમના ધરની છે, પણ એ જ્યારથી ચાલી છે, સારી. સસરાના ધરમાં દગવાને દાણા નોહોતા, તે હવે લીલા લેહેર થઈ છે. બાબીને ઘેર, કાટે એટલો પૈસો છે, પણ જે દાહાડાથી ભાઈ પરણ્યો, તે દાહાડાથી, કાંઈ નહિ તો કાંઈ પણ આડું થતું આવ્યું છે.

પંથીરામ—(ક્યારેતો જે બધું એક ચિત્તથી સાંભળ્યાં કરતો હતો તે.) તમારું નામજ કનિયાબાઈ છે. એટલે નામનો ગુણ બજવ્યા વિના કેમ રાહો ?

લલિતા—પંથીરામ ! તારે વચ્ચે બોલવાની જરૂર નથી; ખબરદાર જો આવું તાણું બોલ્યો તો !

પંથીરામ—તે કાંઈ એમ થવાનું નથી. આવીને હવણું સસરાના ધરનું પાણી તો પીવું રહી, એટલામાં તો કામની વાત કોઈ કંઈ કહે છે, ને કોઈ કંઈ કહે છે બઈરાંની જાત કનિયાબોર અમથી કહેવાય છે ? વિના કારણે અજ ને આજ મેણું મારવાને ઉભી થઈ છે. ઉઠ ચાલ, ખબરદાર જો મરી લલિતાને નજવી તો; એના બાપને ઘેર એ સોનાની છે; અહિયાં કાંઈ દાસીની પેઠે કામ કરવાને આવી નથી; તમારા જેવી હજાર દાસિયો એને ઘેર રાખે એવી છે.

કનિયાબાઈ—મા ! આ બામણ કેમ આવું ફાટયું ફાટયું બોલે છે ? આપણને આજથી તારા ધરમાં જોડવાનું નથી. એક ટકાનો બામણો, બીજા માગી ખાનારો, મને ધમકાવે, ને વગર કારણે તું તું કરે ? (રડે.)

કર્કશા—અધ્યા બામણ, મારી છોડીને છેડી, તો તારી વાત તેં જાણી; અમે અમારી મેળે ભરી પીશું, તને કાણુ વચ્ચે ડાહાપણુ ડોળાવેછે ?

લલિતા—પંથીરામ ! એ કેહેવાને યોગ્ય છે, આપણે સાંભળવાને યોગ્ય છિયે. તું બળતામાં ધી હોમવાને શું કરવા તૈયાર થાઉં છું ?

કનિયાબાઈ—અહિ શું બળ્યું છે, જે તેમાં ધી હોમાય ? બળે તારા બાપને ઘેર; સંભાળીને નહિ બોલું તો તારી વાત તેં જાણી; જોહ ! એ મારો રડયો બામણો, નાગી હિમાયતી કરવાને આવ્યો છે. તું મને ધમકાવનાર કાણ ? નીકળ મારા ધરમાંથી, નહિકર તારો પગ કાપીશ.

પંથીરામ—હૃહ. ધરવાળી જો આવીછે; મને વધારે છેડીને ફળ નહિ કાઢાડું; આવ જોઈયે પગ વાઢવા, પછી જોઉં, -તારો વઢાય છે કે મારો.

કનિયાબાઈ—લે મારા રડયા, વાઢ જોઉં તો ખરી. (પગ ધરેછ.)

લલિતા—પંથીરામ ! સારે માઈ તારે કહ્યું માનવું નથી ? આ તે લડવાની વેળા છે ?

કનિયાબાઈ—હોવે સારે, તારે ખીલ વેળાએ લડાવવાં હશે. રાંડ, શંખણી, પાપણી, આવી એટલે જણાઈ. એના માંટીને ઉલટી વધારે યડાવેછે.

પંથીરામ—લલિતા ! આજે મારો મિનજ હાથથી ગયો છે; આજે હું તારો પંથીરામ નથી, આજે હું તાઈ માનવાનો નથી. આ કુષ્ઠા, કાઈ રાક્ષસી, અસારથીજ નજરમાં આવે એવું બોલેછે, તો આગળ એ તને જંપીને કેમ રોટલો ખાવાદેશે ? એ સમજે છે. કે, પેહેલેથી કૂંડવાડો રાખ્યો હોય તો ખીહીને ચાલે. (કનિયાબાઈને.) પણ એમ તાઈ ખીવરાબું કાઢ ખીવાવું નથી. શંખણી ને પાપણી તું કોને કહુંછું ?

કર્કશા—આ તમે બધાંએ ધાસ્યું છે શું ? આવીને તરત કનિયોકરીને મારામારી કરવી છે, કે છે શું ? ધરમાંથી અમને કાઢાડી મૂકવાનો વિચાર ધાસ્યો હોય એમ તો જણાય છે !

લલિતા—સાસુજી ! એ અજ્ઞાનના બોલ્યા સાસું તમે શું જુઓ છો ? હું જો કાંઈ કેહેતી હોઉં તો મારો વાંક. એને મારા બાપે જરા મ્હોડે અડવેલો છે, એટલે કાંઈ વાર જરા હદ પાર જતો રહેછે.

કનિયાબાઈ—લડાવેલો હોય તો લાડે તારી માને; અમે શું તારા બાપનાં ઓશિયાળાં છિયે, જે અમને અધું પાછું કેહે ?

પંથીરામ—હજી તારે જંપવું નથી કે ? છત્રી માની બેસી રહે નહિ કર એટલે જાલીને બાહાર કાઢાડીશ.

કનિયાપ્રાર્થ—લે મારા રડયા, કાઢાડ નોંધયે, લે મારા રડયા કાઢાડ નોંધયે. (તેના પગ આગળ માથું ઢટીને ખૂમરાણુ કરી મૂકેછે, તે સાંભળીને આસપાસના પડોશિયાની સ્ત્રિઓ એકઠી થઈ પ્રવેશ કરેછે.)

પેહલી સ્ત્રી—અલી શણુગાર ! આવની, પણે જોવાની મઝા છે. પેલી લલિતા આવી, ને આજની આજ ધડાધડ ચાલી.

ગુલાબ—વાહરે ! કનિયાપ્રાર્થ, આ શો જુલમ. વહુ-શકનમાં આવી છે, ને કનિયો શો માંડયો છે ?

ત્રીજી સ્ત્રી—ન ન મારી પ્રાર્થ ! એક હાથે તાળી પડી કોઈ દાહાડો સાંભળી છે ?

ચોથી સ્ત્રી—વહુ તો કપરી નીકળી તો ? આવી લાંથી જણાઈ.

બાકીની બીજી બધી સ્ત્રિઓ—જુઓ પ્રાર્થઓ ? બિચારી દુખિયારી નણુંદના અત્યારથી ભોગ મળ્યા, તો આગળ ઉપર એને શું પાળશે ?

કનિયાપ્રાર્થ—(પૂછિ મળી એટલે) પ્રાર્થઓ ! મારા પેલા અવતારન. જોગ છે. આ નિસાસણી ભાભી એના માંડીને સાથે લેતી આવી છે, તે મને મારવાને ઉભો થયો છે. (રડેછે.)

સ્ત્રિઓ—એહન ! દંવે તને મારેલીજ છે તો. અકળાઈશ નહિ, છાની

કુકુશા—મારી દશા કોણુ જાણે કેવીએ બેઠી છે. છોકરી રાંડી, ધરખાર ગયાં, છોકરો નાશી ગયો, ને તેને શોધવા એના ખૂબ પુણુ માંદા માંદા ગયા.

કનિયાપ્રાર્થ—જે દાહાડાથી ભાઈ પરણ્યો છે, તે દાહાડાથી લોહોડાને પાયે પનોતી બેઠી છે, તેથી જંપીને એસવા વારો આવ્યો નથી. જુવેને ભાભીનાં પગલાં ! એણે અહિ આવીને ભાઈનો પગ ટાળ્યો. મારો એકનો એક ભાઈ, કોણુ જાણે ક્યાંય જતો રહ્યો હશે, ને મારા આપની કેવીએ વસે થઈ હશે.

લલિતા—નણુંદ ! એમાં મારો શો દોષ ? તમે લોક એકઠા કરીને શું કરવા ધરની વાત ઉઘાડી કરોછો ? હું તમને એક શબ્દ પણ ઊંચે સ્વરે કહેતી નથી, તેમ છતાં તમે મ્હોંમાં જીભ કેમ ધાલતાં નથી ? (પાતાની સાસુને પ્રાર્થ ! તમે મારો દોષ કાઢાડોછો ? મને આવીને બેઠાં બે ધડી પણ થઈ નથી, એટલામાં, મને બજેલીને આળવાનું કરોછો ? (તેવું તદ્દય ભરાઈ આવેછે.)

પંચીરામ—(બધી બાથડિયાને) જો એ માદીકરીનામાં સમજણુ હોય તો) શકનમાં આવો કંકાસ કરે ? મારી લલિતાએ ધરમાં પગ તો હમણુંક મૂક્યો છે, એટલામાં એને મેણું મારવાને મંડી જાયછે, એ શું ઘટિત છે ? એની આટલી ઉંમર થઈ, પણ એણે કોઈને ઉંચે સ્વરે એક પણ બોલ કહ્યો નથી,

એવી સમજી અને ગરીબ સ્વભાવની છે, તેને વિના કારણ મેણાં મારે ? ધરમાં કોઇ પુરૂષ મળે નહિ, એટલે પછી શાનો ધાક હોય ને ? દંભરાજ હોય તો આટલું બધું થાય ? પેહેલે દાહાડેજ આવા ગણેશ બેસે ?

ગુલાબ—(સર્વે સ્ત્રિઓને.) બાવડીબતને માથે ખાસડું છે; આ તમે બધી જાણ્યા પીછ્યા વિના શું જોઈને વચ્ચે હાજિયો પૂરવાને મંડી ગઈ ? તમને શરમ નથી લાગતી ? પેહેલે આણે વહૂ આવી છે, નંદનકુમાર આવો નહારા લક્ષણનો નીકળ્યો છે એ આખા નગરમાં કોણ નથી જાણતું ? ને વહૂ આવી ઝાંઢી, બિચારી પાંશરે પાંશરી વાત કરેછે. એણે આવીને પગ દીધો ત્યારની હું કમાડ આગળ ઉભી રહી સાંભળું છું. એનો એમાં જરા પણ વાંક નથી, તેમ છતાં, આડાં આડાં બાજોછો, ને કાંઈ કારણ જાણ્યા વિના વચ્ચે ટાપશી પૂરોછો, તે શરમ નથી આવતી ? જાઓ મારી બાઈઓ ! તમારે કાંઈ કામ છે કે નહિ ? (સર્વેને હાથ વતે ઠેલેછે.)

પંથીરામ—અહિથી તમે ચાંડાલણિયો નીકળો, નહિકર ચોટલે ઝાંઢીને કાહાડીશ. (સ્ત્રિઓ બોલ્યા ચાલ્યા વગર એક પછી એક જાયછે.)

કર્કશા—આ શા લેવાદેવા વગરના ભવાડા ?

ગુલાબ—કર્કશા ! તમે આવડાં મ્હોટાં થયાં પણ તમારી સમજણ એવી ને એવીજ રહી. કનિયાબાઈ અક્ષેતી છે, તેથી નજરમાં આવે તેમ આધું પાછું બોલે તો તમારે એને વારવી જોઈયે, તેને બદલે ઉરકરણી આપવા જેવું કરોછો એ ઘટેછે ? મારે તો એમાં કશું લેવું દેવું નથી, પણ એમ કચ્ચે તમારા ધરના ભવાડા થાયછે. લોકને શું ? જરા સળગ્યું હોય તો વધારે સળગાવીને તમાસો જોવા ઉભા થાય. આ પેલી દુષ્કાઓ, કાંઈ પણ કારણ જાણતી નહતી, તેમ છતાં વચ્ચે ટાપશિયો પૂરતી હતી, તેમને તમારે વારવી જોઈયે, પણ તમાસો જોતાં હો, તેમ હોઠ ઉપર આંગળી મૂકીને ટક ટક જોયાં કચ્ચું. મારી આટલી ઉંમર થઈ, પણ તમારા ધરના જેવો ઘાટ કહિ પણ જોવામાં આવ્યો નથી. બિચારા દંભરાજ દુઃખાએ કરીને સોસાઈ ગયા, પણ તમારા જાણવામાં કશું કારણ આવતું નથી, ને નિરપરાધી વહૂને માથે દોષ મૂકોછો ?

પંથીરામ—બાઈ ! તમે કોઈ ધર્મીમા અને સમજી છો. હું પારકે ઘેર આવું તતડીને કોઈ દાહાડો બોલું નહિ; પણ મારી લલિતા-જેણે કોઈ દિવસ દુઃખ કે કનિયાનું મ્હો જોયું નથી, તેના ઉપર વિના કારણે, પ્રથમમાંજ, શકનમાં જીલમ કરે તે મારાથી કેમ સહેવાય ? મને એના બાપે એની સંભાળ રાખવા સાડ મોકલ્યો છે. હજી સુધી જમવાનું ઠેકાણું તો છે નહિ,

ત્યાર પેહેલાં, કામકાજ કરવાની વાત કાઢાડીને, વિના કારણે લડી મુવાં. આતું તો કોઈ ટેકણે હોય નહિ. (કર્કશાને) તમારાથી માણસ રખાય એમ નહિ હોય, તો લલિતાના ભાગનું તમને કાંઈ ભારે પડવા દેનાર નથી. આ એક હુંડી હું પચીસ હજારની સમજીનેજ લેતો. આવ્યો છું, પાર પડશે તો વળી ખીજી મંગાવીશ. લલિતા તો એના માખાપના પ્રાણ છે.

ગુલાબ—(કર્કશાને એક ખાજીએ લઈ જઈને.) કર્કશાખાઈ ! તમે ત્યારે દાહાડા આવાં કર્કશા કેમ રહ્યાં ? તમારું બધું ખેદાન મેદાન થવા આવ્યું ત્યારે તો હવે જાંખીને ખેસો ! લલિતા પચીસ હજાર રૂપિયાની હુંડી લાવી છે. એ-માંથી તો આખા ભવના ભવ નિભાવ થાય. એના પાપને એના વિના કોઈ નથી, એવું તમે મને તે દાહાડે કહેતાં હતાં, ત્યારે નંદનકુમાર જો જીવતો રહેશે, તો બધું એનુંજ છે તો. પણ મળીને ખવાશે, સામાં થઈને ખવાશે નહિ. તમારા નંદનકુમાર નહારા ઉઠ્યા છે, તેથી લલિતાને સુખ મળવાનું નથી, એનો તમારા વરે તો નિશ્ચય કર્યો છે, એવું મારા વરના કહેવાથી હું કે દાહાડાની જાણું છું; ને એમાં કાંઈ ફેરફાર નથી. ત્યારે એને સાસરું ને પિયર સરખું છે; તેથી જો તમે જરા એને છેડશો, તો એ અહિ રહેશે નહિ; ને એના માખાપ જાણશે કે તુરત બોલાવી લઈ પોતાને ઘેર રાખશે, તો પછી એક પાઈ તમારે હાથ આવવાની નથી. ને હવે તમારો પૈસો ખૂટ્યો છે. દંભરાજથી હવે કમાવા જવાય એમ નથી. નંદનકુમાર તો કમાય શાના, પણ હશે તે ઉડાવી નાખશે; માટે તમે માંડ માનો તો જરા જાંખો, ને તમારી છોકરી જે ચાંદવી કરી નાંખી છે, તેને વારી રાખો. ઉપરનો નોંખો માળ છે, તે વહન. સ્વાધિનમાં કરો. ઘરમાં કાંઈ ખર્ચ થાય તેની તમે ચિન્તા કરશો નહિ. એ એની મેલે પૂરું કરશે.

કર્કશા—વાર ત્યારે ઠીક છે; હવે રસોઈ કરાવું.

ગુલાબ—ઘરની વાત ચાલતા સુધી ઉઘાડી પડવા દેવી નહિ. આજે વહ શકનમાં આવી છે માટે કંસાર કરાવજો.

કર્કશા—(શ્રાવણને રાંધવાની આજ્ઞા આપીને) ગુલાબ ! આવો આપણે વહને ઉપર લઈ જઈને બધું બતાવિયે. (સંધે ઉપર જાય છે ને કનિયાખાઈ રકતી બ્રામ રહે છે. પછી બધાં પાછાં આવે છે.)

ગુલાબ—લલિતા ! કેમ એ જગ્યા તમને ગમશે ?

લલિતા—વાહ ! એ જગ્યા તો ઘણી સુંદર છે.

કર્કશા—લલિતા આવવાની હતી, માટે અગાઉથી લીધાવી ધુપાવી ઠીક કરાવી રખાવી છે.

લલિતા—સાસુજી ! તમે મારા ઉપર દયાભાવ રાખજો, એટલે મને સર્વ મળ્યું એવું હું સમજીશ.

ધંધીરામ—લલિતા ખરી વાત કહેછે. તમે જો પાંશરાં આંલસો તે' લલિતાને નવેનિધ ને અષ્ટમાસિદ્ધ મળ્યાં એમ સમજશે. હું કાલે સવારે જઈને પૃથ્વીના પડમાંથી દંભરાજને ને નંદનકુમારને શોધી લાવીશ.

ગુલાબ—વાહ રે ભાઈ ! રંગ છે તમે. વાર ફીક થયું જે તું લલિતા સાથે આવ્યે. સંભાધે મારા એ ગયા છે તેમને પણ તેડતો આવજે.

કર્કશા—હા ભાઈ ! બુદ્ધિસાગર કરીને એમના વર છે, તે નંદનકુમારના બાપના ન્હાનપણના ગોડિયા છે, તે એમની સાથે, નંદનકુમારને શોધવા ગયા છે.

લલિતા—એવા મિત્રને પણ ધન્ય છે ! ને ગુલાબબાઈ, તમે પણ કેઈ સુચ છો. વાર, તમારા સમાગમથી મને પણ લાભ થશે.

ગુલાબ—હું આજથી પાંચમા વર્ષ ઉપર કેવી હતી, તે કર્કશાબાઈ સારી પેટે જાણેછે. મારા વરે મને એ અક્ષર બણવાનું સાધન કરી આપ્યું. ને હું બહુ મેહેનત કરીને બણી, અને વિચારીને વર્તવા લાગી સારથી, મારે ને એમને મળતી રાશ આવી, ને જાંપીને રોટલો ખાઈએ છિયે, મહિર વળી મારા જેવી કેઈ જૂડી નોતી.

કનિયાબાઈ—હવે જાણ્યાં તમને ડાહ્યાં ? કાકી થઈને ઉલટાં કાપવા બેઠાં. પૈસાવાળાનું સર્વે તાણે. મારી મા પણ હવે ચાલતી વેહેલમાં બેસી ગઈ. જાણુંછુંસ્તો જે લલિતા આવી, એટલે હવે, મારાં માન ઉતર્યાં.

ગુલાબ—તું જન્મમારાની એવી ને એવીજ રહી.

લલિતા—નણુંદ ! હું તમારી વગર મૂલની દાસી છું, એમ જાણજો. તમે મને જે કહ્યું છે તે જરા પણ મેં મનમાં રાખ્યું નથી. પણ હવે હું ક્ષમા માગુંછું. કે મેં કશું કહેવાયું હોય, તે તમે મનમાં રાખશો નહિ.

કર્કશા—અરે એ તો ગાંડી છે. વદ્ધ તું જરાય સંકાત્યાર્થશ નહિ.

ધંધીરામ—પાંશરી વાત કરોછો. સારે કેવું સર્વને સાડ લાગેછે ?

ગુલાબ—કનિયાનું કાળું મ્હે, જેના ધરમાં કનિયો, તેના ધરમાંથી આવ્યાનું દળે.

કનિયાબાઈ—અલ્યા બામણ ! ભાભીનાથી તો છૂટાવાનું નથી, પણ તું મારા ધરમાં નહિ.

ધંધીરામ—કનિયાબાઈ ! તમે હજી એવાં ને એવાં રહ્યાં કે ?

લલિતા—ખખડદાર પંથીરામ ! જોજો વગુ ઓહું ઓલતો.

કનિયાબાઈ—બોલ્યો, બોલ્યો; એનું મ્હોજ કેહેછે. હવે બોલે તો કાહોવાડે ડાચું ચીરું.

ગુલાબ—આ તે તારી રીત કેવી કેહેવાય ! જોયું કર્કશાબાઈ ! આ-લણુનો હવે વાંક છે ?

કર્કશા—મોઈ રાંડ અભાગણી; સાસ ને કળ વળવા દેતી નથી.

કનિયાબાઈ—(રડતાં) મોહ હું રાંડ અભાગણી, જે તારે પેટે પથ્થર અવતરી નહિ. દૈવે માઈ બગાડયું, એટલે તું પછી તારી નજરમાં આવે તેમ બોલ.

લલિતા—નહુંદ ! હું તમારે પગે લાગુંછું, કે તમે હવે કાઢના બોલ્યા સામું જોશો નહિ.

કનિયાબાઈ—જણી હવે તને ડાહાયલી. હમણું ડાહાયલી થાયછે, સારે પેહેલેથી કેમ પાંશરી રહી નહિ, જે મારીને સસરાનું નખોદ વાળી દીધું !

ગુલાબ—જીલ તારી રાખ સખની. જેને તેને વગર કારણે કરડવ ! શું જાઉંછું.

કનિયાબાઈ—જ્યાં મા વેરીની પેટે સામી થઈ, ત્યાં લોક નજરમાં આવે તેમ કેહેસ્તો. (રડછ.)

કર્કશા—એહેન ! રહે છાની. (તને છાતી સરસી ચાંપછ.)

ગુલાબ—કર્કશાબાઈ ! એને લઇને ચાલો આપણે જઈયે. (બચછ.)

પંથીરામ—લલિતા ! પેહેલેથી જો મેં સપાટો માચ્યો હોત નહિ, તો આ રાક્ષસિયો તને જંપીને બેસવા દેત નહિ.

લલિતા—મૂર્ખ હોય તેને નમી પડવાથી, અને ચડાવીને કામ લેવાથી દીક પડેછે. મારા પૂરા ભોગ મળ્યા છે. પંથીરામ ! જો ગુલાબબાઈ હોત નહિ, તો અસારે પૂરી ફજેતી હતી.

પંથીરામ—ફજેતી શી હતી ? રંડાએને એટલે ઝાલીને બાહાર કાઢાડત, એટલે એની મેળે પાંશરી થાત.

લલિતા—કાલે તો તું નક્કી કહિ શોધ કરવા નીકળ.

પંથીરામ—એ વિષેની તારે કશી હાયવરાળ કરવી નહિ. જ્યાં હશે ત્યાંથી દંભરાજ અને નંદનકુમારને હું લાવીશ. બુદ્ધિસાગર સાથે છે, તેથી દીક છે. લલિતા ! હવે ઈશ્વર કરશે તો, સર્વે વાતે સારાં વાનાં થશે. દંભરાજ નરમ સ્વભાવના છે; વળી બુદ્ધિસાગર એનો મિત્ર છે, તેથી એની અને એની વહુ ગુલાબની આપણને ઘણી ઓથ મળશે.

લલિતા—ધશ્વિર હવે રૂઢેલો નહિ રહેતાં સાહાય્ય થાય તો બહુ સારું.

પંથોરામ—હવે તું જો તો ખરી. પણ ચાલુ ભાઈ, મને બૂખ લાગી છે, ભોજનનો હવે સમય થયો હશે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, પ્રિયંવદાનું ઘર.

પ્રિયંવદા અને છળદાસ.

છળદાસ—કેમ પ્રિયંવદા ! હવે ઠીક થયું કે નહિ ? મારા હેરક ધણા ચકોર છે, તેથી આપણું જે તે કામ સિદ્ધ થયા વિના રહેતું નથી. નંદન કુમારને એક હેરકે અગ્નિયા થઈને ઉગમણાને બદલે આથમણાની ભાળ ખતાવી, એટલે એણે એ દિશા બણી ઘોડો મારી મૂક્યો. હવે એ વે-હેલો પાછો આવનાર નથી; એટલી વારમાં સર્વે ટાહાડું પડશે. આપણે જો પાછાં આવ્યાં હોત નહિ, તો માથે મ્હોટું આળ આવત. હવે તો કેહેવા ચાલશે, જે, અમે કાંઈ વાત જાણતાં નથી. ચૈસો શોધશે તો આપણી પાસે નીકળવાનો નથી.

પ્રિયંવદા—નંદનનો આપ એને શોધવાને નીકળી પડ્યો છે, એવું જો તમારો એક હેરક કેહેતો હતો તેનું શું થયું હશે ? જો એને વેહેલો પકડી પાડી પાછો આણશે, ને એ મૂર્ખ માની દેશે, કે, મેં તો પ્રિયંવદાને ને છળદાસને ચૈસો આપી દીધો છે, તો પછી આપણા ભોગ મળશે.

છળદાસ—એનો જીવ હજી સુધી તમારામાં છે. તે તમનેજ શોધવાને વલખાં મારેછે, તેથી એવું કેહે એમ નથી; તોપણ મેં એને ધણા પ્રકારે સમજાવ્યો છે, તેમ છતાં, કદાપિ એ અહિં આવશે, ને આપણે પાછા આવ્યા છિયે એમ જાણશે, તો પાછો વળગતો આવ્યા વિના રહેનાર નથી, પછી તો એ છે ને આપણે છિયે; પણ એક ખીજ જાણવા જેવી વાત તમને કહું.

પ્રિયંવદા—કાહોને ભાઈ ! તે શી છે જે ?

છળદાસ—પ્રિયંવદા ! હું તમારો કેદા'ડનો ભાઈ, જે મને ભાઈ કો'છો ? તમારી જીભમાં હાડકું નથી, એટલે નજરમાં આવે તેમ વળી જાય છે.

પ્રિયંવદા—ભૂલી, ભાઈ, ભૂલી.

છળદાસ—હજી એનું એ કે ?

ત્રિયંવદા—મારાથી એમ બોલાઈ જવાયછે તેનું કારણ હવે મને સમજાયું. સાંભળો કહું છું—માહું લગાડશે નહિ. જેમાં તેમાં બાઈ હેમ તે ભાગ પડાવે; તમે મારામાં ભાગ પડાવો છો, તેથી તમને તેવા સમજ એમ બોલી જવાયછે. પેલી વાત કાલો.

છળદાસ—માટે તે એમ બોલાવું હશે? વાત તો એ, કે લલિતા આવી છે. મિત્રવા!—હૈ!

છળદાસ—હા. ચૌટામાં એના બાપની પચીસ હજારની હુંડી લખેલી આવી હતી. તે ઉપરથી તજવીજ કરતાં જણાયું. એ પચીસ હજાર પોતાના ખર્ચ સાડ લેતી આવી હશે. શો ગજબ! નંદનકુમાર કોઈ લાખ-શાળી તો ખરો, જે એના ઘરમાં રૂપિયા કાંકરાની પેઠે ખર્ચીયછે. મારો એક હેરક કેહેતો હતો, કે, લલિતાની પાસે ઓછામાં ઓછું સાઠ શીત્તર હજારનું ઘરેણું છે. મોતી ને હીરા વિના વાત નથી.

ત્રિયંવદા—એનો બાપ એવો તે કેવો દ્રવ્યવાન હશે, જે એમ પૈસો ખર્ચે છે?

છળદાસ—એનો બાપ જગતશેઠ છે; અસલથી એ નાણાવાળા છે; ને પાર વિનાનો વેપાર દેશાવર ખાતામો ખેડાયછે, તેથી અઢળક ઉપજ આવે છે. લલિતા આવવાથી, આપણે ધારતાં હતાં એટલી અડચણ નથી, પણ ઉલટો નફો છે; તે આગળ ઉપર તમને ખબર પડશે. મને તો લાગે છે, કે હવે નંદનકુમાર આવે તો પાછી ઠીક રમુજ પડે.

ત્રિયંવદા—વળી એને પાછો જાંપીને ખેસવા દેવો ધાર્યો નથી કે શું?

છળદાસ—એ એને ગમે છે તેમ કરે છે, એમાં મારો વાંક નથી; એને ધૂતી ખાનાર તો તમે છો; હું નથી.

ત્રિયંવદા—વાહરે, છળદાસ! ઘાટ તમે રચો છો, ને મારો વાંક કાઢાડો છો? હવે તો હું નંદનકુમારને મારે અહિ આવવા દેનાર નથી; ધણુમાં માલ નહિ.

છળદાસ—એને હાડછેડ કરો, તો પછી કહી દીધાવિના રહે નહિ તો.

ત્રિયંવદા—હા, એ વાત પણ ખરી. પણ આપણે એને કેહેવું નહિ પડે. લલિતા એવી લક્ષણવંતી છે, કે એને જરા પણ વીલો મૂકશે નહિ.

છળદાસ—લલિતાને એનું મ્હો ના ગમે, ને એને લલિતાનું મ્હો ના ગમે, એમ કસ્યા વિના આપણી હવે સિદ્ધિ નથી. જો એને વશ થઈ જાય, તો પછી કળાવીને બધી વાત મનાવે. તમારે એ વિષે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. ધટિત રસ્તો હું ઉતારીશ. ને એમાંથી તમને ને મને

બન્નેને લાભ થશે. નંદનકુમાર ક્યાં છે, તેની ખાતરી મને મળી છે; માટે આજે ઘેરે અશ્વાર યઈને હું તેડી લાવું છું. એના આપ આડી દિશાએ ગયા છે એટલે થાકીને પાછા આવશે, ને હું તેડી લાવીશ, ને મ્હેંદી બડાઈની વાતો કરીશ, એટલે એના આપનો મારા ઉપર રોષ છે તે ઉતરી જશે. વળી એ નારી ગયો છે, તે આપણે લીધે નહિ, પણ એની વફ્ર આવવાની હતી માટે, એવી આખા શહેરમાં મેં વાત ચલાવી છે, ને એના આપની પણ એ વિષે ખાતરી થયેલી છે; તેથી હું એને તેડી લાવીશ તેના બદલામાં ઉલટો શરપાવ લઈશ. તમે તમારી મેળે જોયાં કરો. હવે કંભરાજ અને યુદ્ધિસાગરને પાછા વળ્યા વિના સિદ્ધિ નથી, ચાર સોરો તો નંદનકુમારને લઈને આ આવ્યો.

(અપઘ.)

પ્રવેશ ૫ મો,

સ્થલ, એક પશ્ચિમ દિશાનું વન,

કંભરાજ અને યુદ્ધિસાગર,

કંભરાજ—(રામ આખાહરણનો-માર તથા જોડી,)

કેમ મિત્ર મારા શું કરિયે, હવે કણી મગા ડગ ભરિયે;	
બાળ પુત્રની તો નથી જડતી, કાંઈ કળ મુજને નથી પડતી.	૧
દુઃખ મનમાં મને થાય જાણું, જીભે વર્ણવતાં તે લાજું;	
એમાં દોષ છે સમજો મારો, ઉપદેશ ત્ર માન્યો તમારો.	૨
જ્ઞાનપણમાં ધણું મેં ચડાવ્યો, નાનાવિધનાં લાડે લડાવ્યો;	
એણે કીધું તે કરવા દીધું, તેનું કાંઈ દુઃખ મનમાં ન લીધું.	૩
પરિણામ થયો આ મારો. પુંજી ઉઘી વાળી પછી નાહો;	
કાંઈ વિદ્યા નથી મેં બજાવી, નીતિ રીતિ ન કાંઈ જણાવી.	૪
દુષ્ટ સંગે રહેવા દીધો, કાંઈ વાતે નકાર ત કીધો;	
ધેર નારી તે પણ નહિ સારી, તે તો કંકાશિયણ છે ભારી.	૫
તેથી હારી ધણું હું છૂટ્યો, શાન્તરસને ધણો મેં ધૂંટ્યો;	
જ્ઞાનપણથી નહિ હું સારો, રસ્તો જાણેલો છેક નકારો.	૬
ગણી કુલ્લિનપણું મન કૂલ્યો, ખોટો દંભ કરી પછી દુલ્યો;	
જીવરાજનો વાદ મેં કીધો, અર્ધ ચૈત્તો ઉડાવી દીધો.	૭
પુત્રે બાકી રહેલું ઉડાવ્યું, નામ કુળનું વળી બૂડાવ્યું;	
ક્ષતિતાની ગતિ શી થાશે, તેના દિન હવે કેમ જશે.	૮

તે તો આવી હશે ઘેર પ્રીતે, શુણી શોકાતુર થશે શી તે ?
 ઘેર કર્કશા છે મુજ નારી, તે તો પીડા દેશે એને ભારી. ૯
 પુત્રી તે પણ કળ્યાખોર, એને લડવાનું છે ધણું નેર;
 ભમે જીવ હવે ઘેર મારો, કેમ શો છે વિચાર તમારો ? ૧૦

પુદ્ધિસાગર—(રામ માર તથા ઝાડી.)

મારા મિત્ર, દુઃખી નવ થાવું, ધીરા ધીરા હવે ઘેર જાવું;
 જેવું ભાવી હશે તેવું બનશે. જેવું વાળું હશે તેવું લણશે. ૧
 જ્યારે પ્રથમ કશું ન વિચાર્યું. અંતે શું થશે એ નવ ધાર્યું;
 ધાય ક્યાંથી પરિણામ સારો. હેઠે બેશીને આપ વિચારો. ૨

દંભરાજ—(રામ માર તથા ઝાડી.)

મૂર્ખ છે પુત્ર પણ ઘેર આવે, તો તો મુજને ધણું મન ભાવે;
 જીવતો ઘેર હોય જે એવો, આંખ દારે માયાપની તેવો. ૧
 એની સ્ત્રીનો બજાપો ટાળે, જીવતાં તે રંડાપો ન ચાલે;
 માઝું જે પછી મૃત્યુ થાય, જીવ ગયે એને જોઈ જાય. ૨
 માછો પિંડ મૂકીને પોષે, મારા આપ' કંડીને રોશે;
 માટે મુજને ધણું મન લાગે, ઘેર આવે તો મુજ ભીડ ભાગે. ૩

પુદ્ધિસાગર—(રામ માર તથા ઝાડી.)

શુણી હોય ગમે તેવો સુત, મૃત્યુ પામે ને જીવે કપૂત;
 ધણા મનમાં માને, મ્હોડે કે'છે, “શાને જીવ્યો આ તો જીવ લેછે”. ૧
 તેમ હવણાં તમારે થયું છે, બધું વેતર વંકી ગયું છે;
 પુત્ર જીવ્યો ન જીવ્યો સરખો, છેક ઝીણી નજર કરી નરખો. ૨
 આ તો જીવેછે, કા' કાળ મળશે, ત્યારે વિયોગ દુઃખ તો ટળશે;
 જીવો હિતોપદેશે શું કે'છે, એમાં કેવો દિવાસો દેછે:— ૩

દોહરા.

“જન્મ્યો સુત તો શું થયું ? નહિ ધાર્મિક વિદ્વાન;
 કાણા ડોળા આંખને કેવળ પીડા માન.” ૧૧
 “અજાત મૃત, ને મૂર્ખમાં, વર બે આદિ, ન છેડ;
 એક વાર દુઃખ આદિ દે, પદે પદે દે છેડ.” ૧૨

૧. જન્મરાત્રી હિતોપદેશની યસ્તાવનાતા દોહરા. ૧૧-૧૨. ૨ નહિ જન્મેલો. ૩ મરેલો.

દંભરાજ—(રાગ માર તથા ઝંડી.)

સર્વે સસ્ય કહી તમે વાત, ચાલો પોહાંચીશું થાતાં પ્રભાત;
વિનવીશું જાઘ છળદાસ, શોધાવીશું બધે એની પાસ.

૧

(બંને જણ ચાલવા માંડેછે-)

પ્રવેશ ૬ છો.

સ્થળ, પ્રિયંવદાનું ઘર.

નંદનકુમાર અને છળદાસ પ્રવેશ કરેછે.

પ્રિયંવદા—(રાગ કાલિંગયો.)

આવો નંદન છો તમે મુજ પ્રાણુ, રંગલાલા,

તમ વિના સહુ મેં ઘણું દુઃખરે છ;

ગઘ ખરી પણુ ગોઠિયું મુને નહિરે લાલા,

આવી દોડી જોવા તમ મુખરે છ.

૧

જીવ હતો અહિ ને તહિ ખાળિયુરે લાલા,

જાણ્યું મ્યારે જાણું જોવા નંદનરે છ;

તેથી ત્યાં પાણી પીવા રહી નહિ રે લાલા,

એવા આપ મુજ મુખકંદરે છ.

૨

આની તો ન દીઠા, તમે ક્યાં હતારે લાલા,

મોઢવા છળદાસ જોવા કાજરે છ;

અન્ન ફરી આખડી મુને હતીરે લાલા,

પેટ ભરી ખાદશ અન્ન આજરે છ.

૩

કાંધી માયા તો પછી નહિ મૂઠિયેરે લાલા,

નહિ પરાયો જીવ કદિ ખાળિયે છ;

પ્રીતિ થઈ તો પછી નિભાવિયે રે લાલા,

પ્રીતિ વશ નિલ થઈ ચાલિયે છ.

૪

હતી બીતિ ઘણી આપ આપની રે લાલા,

તોય આવી દોડી તમ કાજ રે છ;

ફરી તમે તમારી તો ન છોડશે રે લાલા,

છે તમારે હાથ મારી લાજ રે છ.

૫

આવી છે લલિતા વદ્ધ તમતણી રે લાલા,
તેને નહિ બેદ કાંઈ આપવો જ;
જાપતો પેહેલેથી તે પર રાખવો રે લાલા,
તેને જીવ કાંઈ નહિ સોંપવો જ.

મને આપ દાસી જેવી જાણુને રે લાલા,
છો લલિતા રેતી તમ ઘેર રે જ;
ઘાટ તો ધડીશું એનો ફાવતો રે લાલા,
મારે હવે થઈ લીલા દેહેર રે જ.

નંદનકુમાર—પ્રિયવદા ! મને જેટલું થાયછે તેટલું તમને નહિ થતું હોય. તમે ગયાં તે દાહાડે હું તમારે ઘેર આવ્યો, ને તમને દીઠાં નહિ, એટલે ખારખાર ઘોડો લઈને તમારી ભાળ કાઢાડવા નીકળી પડ્યો. રસ્તામાં ખાવા પીવાને વાસ્તે પણ હું ધણો હેરાન થયો; ને આમથી તેમ, એલે ગામથી પેલે ગામ, બહુ અથડાયો; પણ તમે કહિ જડયાં નહિ, ત્યારે પાછે અહિયાં જોવા આવવાને સાર નીકળ્યો, તેં એવા વિચારથી, કે, છાના માના અખીને તમારે ઘેર જોઈ જવું, ને તમે હો નહિ તો પાછા શોધવાને નીકળી પડવું. પૂછોને છળદાસને; એ મને અહિથી પાંચ ગાઉ ઉપર મળ્યા, ત્યારે બધું કહ્યું છે; કેમ છળદાસ ખરું કે નહિ ?

છળદાસ—નંદનકુમારે કહ્યું તે અક્ષરે અક્ષર ખરું છે. તમારા ઉપર એમનો પારવનો ભાવ છે, નહિકર તમને ખોળવા પાછા આવે ? મને રસ્તામાં મળી ગયા એટલે મારે અથડાવું મટયું, નંદનકુમાર તો ઘણા સમજી છે. તમારા કહ્યા વગર લલિતાને તો શું, પણ કોઈને જરા પણ કાંઈ કેહે એવા નથી. અને વળી તમે કોહોછો તેમ લલિતાનો ઘાટ ઘડવો હોય તો તેમ પણ કરવાને ચૂકે એવા નથી.

નંદનકુમાર—હા, તમે જે કોહો તે કરવાને હું તૈયાર છું. અને વળી કોઈને કશું કહું નહિ. જો હું કહું એવો હઉં, તો, હવેલી ને બંગલાનો કબજો અપાવ્યો, ત્યારે મારા આપે પારવનો મને સમજાવ્યો, ને માન્યું નહિ, ત્યારે ધમકાવ્યો પણ ખરો; ને કહ્યું, માન, છળદાસને તેં કેટલા રૂપિયા આપ્યા, પણ મેં એક ખોલ માન્યો નહિ. ને મારી વદ્ધ આવી છે, તો મારે એનું શું કામ છે ? ખાધને ખેશી રહેશે. જીવેને, આવ્યો તેવો પણ ઘેર ગયા વગર ખારખાર તમને મળવાને આવ્યો. છળદાસે તો કહ્યું જે બધાંને મળીને સાંજે જઈશું, પણ મારો જીવ રહ્યો નહિ.

છળદાસ—હા, એમના આગ્રહથી અમે પેહેલા અહિ આવ્યા. પણ હવે ચાલો, નંદનકુમાર ! આપણે તમારે ઘેર જઈએ. મારો જીવ તો પડીકે બાંધ્યો છે. જ્યારે દંભરાજ કે કોઈ મને ઠપકો દેવાને બદલે જશ આપશે, ત્યારે મારો જીવ હેઠો બેસશે. જીવો, નંદનકુમાર ! તમે કહેજો, જો, છળદાસ બહુ તાણુ કરીને તેડી લાવ્યા, ત્યારે હું આવ્યો. નહિકર આવનાર નો-હોતો; કેમકે તમે બધાં મારી સાથે લડ્યાં, ને મને અમથો ધમકાવ્યો; હવે જો મને એક બોલ કહેશો તો મારો રસ્તો ઝાલીશ.

નંદનકુમાર—તમને ઠપકો ના મળે એવી રીતે બધું કહીશ; કાંઈ ચિન્તા કરશો નહિ. પ્રિયવદા ! મને તો ઘેર જવું નથી ગમતું.

પ્રિયવદા—નંદનકુમાર ! આજે ખારેખાર આવ્યા છો, તેથી ગયા વિના ચાલે નહિ, બધું સમાધાન થાય એટલે પાછા આવજો. આ ઘર તમારું છે. છળદાસ ! પ્રથમ આપણે અહિથી નીકળ્યાં ત્યારે તમે કહ્યું, કે, પંદર હજારનું સોનું મળી શક્યું નહિ, માટે રૂપિયા રેહેવા દીધા છે, તેનો ખુલાસો આજે કરી નાંખજો, મારે ધરણું કરાવવું છે. નંદનકુમાર આવ્યા એટલે અડવાં દૂરાય નહિ.

છળદાસ—આજ કાલ સાનું લાવીને સોંપીશ, હવણું જરા રસ્તે તો પડવા દો, એવડું શું વહી જાય છે ?

પ્રિયવદા—તમે નંદનકુમારને તેડવા ગયા, તે દાહાડે તમને કહેવાની હતી; પણ મારો જીવ એમનામાં ભરાયો હતો, તેથી વીસરી ગઈ; ને તમે તો આવ્યા પછી કશું સંભાળ્યું નથી.

નંદનકુમાર—જાઓ મારા ભાઈ, તે દાહાડાનું કેમ તમે એમને આપ્યું નથી ? એવું તે કરતા હર્દયું.

છળદાસ—ભૂલમાં સાંભળ્યું નહિ. હવણું તો પરણે તેને ગાઓ, એવું થઈ પડશે, ચાલો હવે.

(બન્ને જણ જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ, દંભરાજની હવેલી.

કર્કશા, કંજિયાબાઈ, લલિતા અને દંભરાજ.

કંજિયાબાઈ—(દંભરાજને ઘરમાં પસંતો બેઠને) ઓ માડી ! આ મારા બાપા આવ્યા, જો, જો, જો.

દંભરાજ—હા બેહેન ! આવ્યો. લલિતા આવ્યાં છે કે ?

લલિતા—(એક બાજુએ હતી તે આવતી) સસરાજી, હું આપને વંદન કરું છું, શરીરે તો સુખી છો ?

દંભરાજ—તમારું કલ્યાણ થાયો, હું શરીરે સુખી છું.

કર્કશા—(ધનની છેક માંહેલી બાજુએ હતી તે બાહાર આવતી.) તમે આવી પોહોંચ્યા કે, ક્યાં ગયો મારો નંદનકુમાર ?

દંભરાજ—મેં તો એને બહુ ખોળ્યો, પણ કહિ જડયો નહિ, ત્યારે પાછો ઘેર બાળ કાઢાડવા આવ્યો છું જે અહિ તો નથી આવ્યો ?

કર્કશા—ઘર તો હતુસ્તો. શું છે જે મારા છોકરાને મૂકીને આવ્યા ?

કનિયાપ્રાર્થ—આવ્યા તેવા લલિતાને માનથી ખોલાવવા લાગ્યા, પણ ઝડ લઈને ભાઈની ખબર કેહેવાઈ ? લલિતા તો છે સ્તો; ભાઈ હશે, તો પારવની લલિતા.

દંભરાજ—તમારા બન્નેનો સ્વભાવ હજી સુધી એવો ને એવો રહ્યો. શું અમને એ એછો વાહાલો છે, ને તમને વધારે છે ? તમારી આ રીત પ્રમાણે તો તમે લલિતાને પારવનું વિતાડ્યું હશે.

કર્કશા—પૂછોને પેલી ગુલાબને, જે વીતાડ્યું હોય તો. હું તો તરત સમજી ગઈ, ને વહને બહુ પજવી નથી, ને મારું નામ શું કરવાને જૂહું દોછું જે ? ઘરડપણે તો તમારી સાન ગમ્મ છે. જ્યારે ને ત્યારે કંડવાજ ધાઓછો. મારું તો મ્હોજ દીકરો ગમ્યું નહિ.

લલિતા—સસરાજી ! બારણે બપોર થવા આવ્યા છે, ને તમે રસ્તાના ચાલ્યા આવોછો, ભૂખ્યા હશે, ઉઠો ન્હાઓ. (પાણી કાઢાડવા જાય છે.)

દંભરાજ—જેવું, ફેર આમ છે. મારી રસ્તામાં કેવી અવસ્થા થઈ હશે, હવણું હું ભૂખ્યો હજીશ કે તરસ્યો, એની બેમાંથી કોઈને ચિન્તા છે ? ઉલટી વડવાને મંડી જાય છે.

કનિયાપ્રાર્થ—તમે તો બાપા આડા છો. અમે ઘરનાં તે ખોટાં, ને ચાંપલી, આજ કાલની આવેલી, પેલી લલિતા ડાહી ! પૈસાને બધાંય પગે લાગે છે.

લલિતા—નહુંદ ! એ થાકેલા હશે, બજ્યું બાઈ, એવી કૂચલી જવા દો તો બહુ સાઈ. વેળા જોઈને વાત કરિયે.

કનિયાપ્રાર્થ—હવે જાણી તને ચાંપલી. નિસાશિયણ, કૂટેલા ભા-
ગ્યની, રાંડ ચંડાજે મારા ભાઈનો પગ ટાળ્યો.

દંભરાજ—(ઝસ્સે ધઈને.) વાહરે ! તારી જીભ તો હજી વધેલી ને વ-
ધેલી દેખાય છે તો ? આટલું બધું ખોલનાં જરા શરમાતી નથી ? મારી

એરહાજરીમાં તો તમે બંનેએ લલિતાને આ પ્રમાણે કાણુ જાણુ કેટલું બધુ દુઃખ દીધું હશે.

કર્કશા—હવે તમે આવ્યા છો તે સુખ દેજો. અમે ભૂંડાં રહ્યાં અમારે ઘેર. તમે હોત તો ધરનું કામકાજ અમારી બન્નેની પાસે કરાવત, ને એને બેસારી મૂકત, ઠીક થયું જે નોહોતા.

કનિયાપ્યાર્થ—એ તો હું તને નોહોતી કેહેતી, જે, મારા બાપા ઘેર નથી તે ઠીક છે.

દંભરાજ—લલિતા ! તમે આમનાં તીક્ષ્ણ બાણુ સરખાં વચન આજ મુઘી સહન કર્યાં. એજ ઉપરથી તમારા ભારેખમપણાની હવે ખાતરી થઈ. તમે ઘણીજ સમુરી રાખી છે. કુલીનપણાનું લક્ષણુ એજ છે. ધન્ય છે બુદ્ધિસાગરની બુદ્ધિને; જ્યારથી મેં એમના કેહેવા ઉપર લક્ષ રાખ્યું, ત્યારથી મારા વિચાર ઘણા બદલાઈ ગયા. લલિતા ! મેં મ્હોટે વાંક કર્યો છે. મારી ભૂલ હવે મારા સમજવામાં આવેછે. જે બન્યું તે બન્યું. કશું મનમાં આગુશો નહિ. આવો કંકાસ વેઠતાં મારી ઉંમર જવા આવી. તમને આ પાપે હું તેડવા મોકલતો નોહોતો. હવે આ ઘર તમારું છે; તેની શોભા રાખવી તમારા હાથમાં છે. તમે તમારે ઘેર સાહેબી ભોગવેલી; ને મારા પ્રથમના અવિચારને ક્ષીણે આ દુઃખમાં આવી પડવું પડ્યું છે. જીવરાજશેઠના જાણવામાં આ બધું આવે તો મારાથી મ્હો દેખાડાય નહિ, એવું બની ગયું છે.

લલિતા—સસરાજ ! આપ કશી વાતે ઉંચો જીવ રાખશો નહિ. હું કશું દુઃખ માનતી નથી. આ ઘર હવે મારું છે, તેની શોભા રાખવામાં મારી શોભા છે, તે હું સારી પેઠે સમજુંછું. માંબાપે તો પાળી પોશીને મ્હોટી કરી, પણ ખરૂં ઘર તો મારે આ સમજવાનું છે. આપના મનમાં જે વિચાર આવેછે તે હું સમજુંછું. આપે કશો બળાપો કરવો નહિ. ઈશ્વર સર્વે વાતે સારાં વાનાં કરશે.

કર્કશા—વઢ્ઢને પગે પડો પગે, એટલે માફી આપશે. લાંબુ લાંબુ કેહેતાં શરમાતાય નથી ?

દંભરાજ—અરે અમારા ભોગ બાગેલા, ને આવું દુઃખ વેઠવાને સર-જેલું તે પાછા જીવતા ઘેર આવ્યા.

કનિયાપ્યાર્થ—તે તમે તમારી મેજે એવું કાહો. મુવા જીવતાની ખાત કાણુ કહી છે, જે લઈ પડોછો ?

કર્કશા—આવ બેહેન ! આપણે ખડકિયે જઈને જોઈએ, આપણો નંદન આવેછે. જ્યાં માંડેછે, તેવામાં, નંદનકુમાર ને છળદાસ આવેછે.)

આ મારો નંદન આવ્યો, આ મારો નંદન આવ્યો.

દંભરાજ—(હસીને) ભાઈ તું ભલે આવ્યો. હું તને બધે શોધીને કેટલેક દાહાડે હવણાંજ આવ્યો છું.

નંદનકુમાર—તમે બધાંએ મને પૂછ્યો, તેથી હું તો પાછો આવનાર નોહોતો, પણ આ છળદાસ બળાત્કાર કરીને ખેંચી લાવ્યા.

લલિતા—(છાની માની તને વંદન કરેછે.)

છળદાસ—અરે, શેઠ, શી વાત કહું. હું પણ એમને માટે પારવતું અથડાયો; ને મહા મેહેનતે શોધી કાઢાડ્યા; પણ ભાઈ આવે નહિ; ત્યારે મેં વચન આપ્યું, જે ત્યાં, કાંઈ તમને કર્યું કેહે નહિ એવી ત્યાં જઈને ગોઠવણ કરાવી આપીશ, ત્યારે ભાઈ આવ્યા છે. માટે મારે કેહેવાનું એટલું, જે, હવે કાંઈએ એમને હાડછેડ કરવી નહિ. એ ગયા ત્યારે તો હું કાંઈ કામ હતું તેથી ખીજે ગામ ગયો હતો; પણ આવ્યો, ને ખબર જાણી, એટલે ઘેર પાણી પીવા પણ ઉભો રહ્યો નહિ. આ તમે. ને તમારો દીકરો. એ ગમે તે કરે, પણ હું કાંઈ જાણું નહિ, ને વચવેગળે મારું નામ ગણાય, ને મારા ઉપર વેહેમ આવે; માટે હવે તો હું એમની આગે ઉભો રહેનાર નથી; પૂછો એમને, જે આટલું બધું એમણે કર્યું. તેમાંનું કર્યું મને કહ્યું છે.

દંભરાજ—હશે ભાઈ, ખારોખાર કર્યું હશે, પણ એ ઘેર આવ્યો એટલે સર્વે મળ્યું, હવે એને કાંઈ છેડનાર નથી.

નંદનકુમાર—હાં આં, છેડો તારે તો વાત જાણો. હું રહું શું કરવાનો જે ?

કર્કશા—અરે ભાઈ ! જોઈ તો ખરી, કાણ તારું નામ દેનાર છે ?

કર્કશા—ભાઈ બિચારો સોસાઈ ગયો. આ છળદાસ હોત નહિ તો અત્યારે અહિ ક્યાંથી આવત ?

છળદાસ—એમને લાવતાં જે માથાકૂટ પડી છે તે તમને શું કહું ? મારા મનમાં તો ઉલટી આશા છે, જે દંભરાજ શેઠ મને રાજી કરશે.

કર્કશા—હોવેરતો. મારો છોકરો તમારાથી જીવતો ઘેર આવ્યો. આ એના આપ હતા, પણ દાહાડા ગાળીને ના મળ્યો એટલે પાછા આવ્યા, લાયકાને કાંઈ નહિ. ના, તે છળદાસને રાજી કરો.

દંભરાજ—છળદાસ ! તમારો તો અમારે ખરેખરો પાડ માનવાનો છે. જે થઈ ગયું તે કર્યું સંભારતા નથી. જા બેહેન, એક લાલ પાઘડી ને શાલ પેલી પેટીમાંથી લાવીને આપ.

કનિયાપ્પાઈ—(દોડીદોડી ઐક શાલ તથા પાઘડી લાવતે) લો. છળદાસ.

છળદાસ—(લઈને) વાંરે, તમે મારો આટલો ગુણુ જાણ્યો, તેથી તમારો પાડ માનુંછું. નંદનકુમાર, હવે હું જાઉંછું. (અણસારો કરી જાયછે.)

દંભરાજ—ભાઈ ! તું ભૂખ્યો હઈશ, ચાલ નહીં, પેલું પાણી મૂક્યું. હું પણ પણે નહાઉંછું. (ખતે નહાવા જાયછે.)

લલિતા—(ક્યારની આ બધો તમાસો જોઈ રહી હતી, ને વારે વારે નંદનકુમારને જોયા કરતી હતી તથા લાગ જોઈ વંદન કરતી હતી તે પોતાના મનમાં.)

(શિખરિણી વૃત્ત.)

અરે, છે એ કાળો, નહિ મુખ રૂપાળું કંઈ મળે,

અરે રાભા જેવો, નહિ નયન ચેષ્ટા* કરી કળે;

અરે એ તો કાંઈ, નમન નહિ માઈ સમજિયો,

જુવે મારા સામું, બચ્ચીત થયેલો બળદિયો.

વિચારો આવા છે, પણ મન ન માને કશું ખરૂં,

અધીરી એવી હું, તરત મળવાને મન કરું;

ગઈ ભૂલી સર્વે, અવગુણ બધા તે ગુણ થયા,

હતા જે જે સામા સરવ મુજ તર્કો, કહિ ગયા ?

લમ્બુ ભૂમિ સર્વે, ગગન ગમને હું કૂટી મરૂં,

કદાપિ પાતાળે, સરરરર લેતી સટ સરૂં;

તથાપિ એનોએ, અવર પર જોવું નવ ઠરે,

અરે એવો ધારો, વિધિ કરી ઠરાવ્યો ક્યમ ફરે.

નથી રસ્તો ખીજો, પતિ પર અભાવો ક્યમ કરૂં,

ભલે રૂડો ભૂડો, પ્રિય પતિ ગણીને મન ઠરૂં;

કનિયાપ્પાઈ—(નેપથ્યમાં) લલિતા !

લલિતા—આવી જી. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થલ, લલિતાનો ઓરઠો.

નંદનકુમાર તથા લલિતા.

લલિતા—(નંદનકુમાર આવ્યો એટલે વંદન કરી તેની પાસે જાયછે, અને પાનતી ખીડી ધરેછે,) પ્રાણુનાથ ! તમે રસ્તામાં બહુ શ્રમિત થયા હશે ?

* હું આખના અણસારાથી આવકાર રહેલું તે એના સમજવામાં આવતું નથી.

નંદનકુમાર—(બીડી ઉઠાવી નાંખીને) ચાલ રાંડ સંખણી ! ખખડદાર જે મારી પાસે આવી તો ! અમારું ગમે તે થયું હશે તેમાં તારે શી પંચાત છે ?

લલિતા—પ્રિયપતિ ! તમે મારા ઉપર શું કરવાને ક્રોધાયમાન થાઓ-છો. હું તમારી અર્ધાંગના કેહેવાઉં, તો મને તમારે માટે કેમ કંઈ ના લાગે ?

નંદનકુમાર—ચાલ લાગવાવાળી, જાણી મૂકી છે તને; આવડી મ્હો-ટી ગધેડા જેવડી થઈ છું તે શું સખની રહી હર્ષશ ? જા. મારે તારું કાંઈ કામ નથી, જે મને વધારે સતાવ્યો તો તારી વાત તેં જાણી.

લલિતા—પ્રાણનાથ ! મારી આટલી ઉંમર થઈ, પણ તમાસ અપ-રાધમાં આવું એવું કશું કૃલ કસ્યુ નથી, તેનો સાક્ષી સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે. મારો તિરસ્કાર તમે શું કરવાને કરો છો ? (તેનો હાથ ઝાલવા જાય છે.)

નંદનકુમાર—(હાથ તરછેડી નાંખીને) તેં શું કાંડું પાંડું ઉતારી નાંખવાનો વિચાર ધાસ્યો છે ? ચાલ રાંડ, પડી રેહે વેગળી; હું મારી મેળે થાકેલા આવ્યો છું. ને જંપવાજ દેતી નથી. આવું જાણત તો હું અહિયાં શું કરવાને આવત ?

લલિતા—પ્રિયપતિ ! થાક્યા છો તો હું જરા પગચાળી કરું. (કરે છે.)

નંદનકુમાર—અશ રાંડ, મારા પગ લૂંટા કરવા ધાસ્યા છે કે શું ?

લલિતા—પ્રાણપતિ ! મારા અંતઃકરણપૂર્વક હું આપને મારા પ્રાણર-ક્ષક અને પ્રાણપતિ ગણું છું. આપના વિના મારે આ સંસાર બધે નકામો છે; આપના વિના મારો આ દેહ પણ મારા કામને નથી; આપના વિના મારો આ શણગાર પણ કશા ઉપયોગનો નથી; આપ મારા શિરછત્ર છો; આપનાથી મારે સર્વ પ્રકારે રડાવાનાં છે; તો આપને કાંઈ પીડા થાય એમ કહું ? હું અહિ આવી, ને આપને ગયેલા જાણ્યા, સારથી તો મને વધારે સોસના થઈ છે. આપને માટે મેં મારો દેહ અર્ધો ગાળી નાંખ્યો છે. મારા મ્હોનું બધું નૂર જતું રહ્યું છે. મારો પંથીરામ, જે આપની પાસે કા-ગળ લઈને આવ્યો હતો, તેને મેં ખીજે દિવસે આપને શોધવા મોકલ્યો છે. જે આપના ઉપર ભાવ હોય નહિ તો આટલું બધું શું કરવાને કહું ?

નંદનકુમાર—જાણી એ તો તારી બધી લવરી. પડી રેહે છાની માની પેલા કાચ ઉપર. હું મારી મેળે સૂઈ જાઉં છું. (છત્ર પલંગમાં પાડાડે છે.)

લલિતા—(થોડી વાર રહીને, મચ્છરદાની ખરીડી, પલંગમાં બેસી, અવળે મ્હોડે સૂતો છે તેને બેળા જાય છે એટલે.)

નંદનકુમાર—જે રાંડ મારી રજા વગર આવી !

(ક્રોધાયમાન થઈને જોરથી તેને સાત મારે છે, એટલે ઉંચા પલંગ ઉપરથી ધીલ લેઈને ખિચારી નીચે પડે છે; તેને વધારે બેસસામાં આવીને નીચે ઉતરી સાતો મારે છે. એક સાત કાનના જડાવના કાપ ઉપર વાગી એટલે.)

લલિતા—અરે પ્રાણુપતિ ! મારા કાપનાં બધાં મોતી અને આ લીલમ મારા ગાલમાં પેશી ગયાં. અરે ! જરા સાચવીને એકે એકે કાઢાડો. મારે હાથે નથી નીકળતાં. અરે ! હું બહુ દુઃખી થાઉં છું. પેહેડા ઉપરની લાતે તો મને પૂરી કરી હોત. અરે ! મને અતિશય કળતર થાય છે. બળતાના બલુકા ઉઠે છે. તમે વિના અપરાધે મારા ઉપર આટલો બધો કોપ શું કરવા કરો છો ? તમે કોમળ તદ્દયના થઈને આવા ઘાતકી કેમ થાઓ છો ?

નંદનકુમાર—લે રાંડ, હું છાટકી, લે રાંડ, હું છાટકી (એમ કહી બે ચાર લાતો વધારે મારી પાછા પલંગમાં સ્વેચ્છે.)

લલિતા—(કેટલીક વારે શુદ્ધિમાં આવી ઐટલે.) અરે ! ઝો ! આ મોતી બહુ કળી ગયાં છે. (કાપને જરા આંગળીથી હચા કરે છે.) અરે ! આ તો સન્નજડ જડાઈ ગયાં. આ લાલો તો મારા ગાલમાંથી જરા ડગમગતી પણ નથી. હવે હું શું કરું, અને કેમ કાઢાડું. અરે ! મારા હાથ લોહી લોવાણુ થઈ ગયા. (હોતને તકતામાં જુલે છે.)

ઝો મારા બાપ ! આ શું લોહી. (પાણીથી હાથ ધોતી બચે, ને મોતી વજૂટ્યાં ઐટલે કાપ તથા વાળી આદિ સર્વ ધરેણું કાઢાડીને જ્યાં તકતો હતો ત્યાં મૂકે છે.) સંસારમાં લોકોને આવાં દુઃખ પડતાં હશે તે મેં આજે જાણ્યું. આ તો પેહેલા દિવસનું મંગળાચરણ. આ દુઃખ તે હું કોને કહું ? માત્ર પંથીરામ પણ આ વેળાએ નથી.

નંદનકુમાર—(લલિતા ભણી મ્હો કરીને સ્તાં સ્તાં.) રાંડ, જો કોઈને લાતો માર્યાનું કહ્યું તો તારૂં માથુંજ કાપી નાંખીશ. તારો માંટી પંથીરામ શું કરવાનો હતો ?

લલિતા—પ્રાણુપતિ ! હું કોઈને કાંઈ કેહેવાની નથી. હજી સુધી તમે આવા કોપમાં કેમ છો ? (તેને શાંતપાડવા પલંગ ભણી જવા માંડે છે.)

નંદનકુમાર—હું તને ચોખ્ખેચોખ્ખું કહું છું, કે, તારે મારા ભણી આવવું નહિ. તારી મેજે પેલા કાચ ઉપર સૂઈ રહે, નહિકર અસારે કહિતું કહિ થશે. હું હવે ઉંઘી જાઉં છું; માટે, મારે ફરીને એક બોલ કેહેવો પડશે, તો પછી ફરી પૂજા કરીશ.

લલિતા—વારે લારે, તમારી એમ ખુશી છે, તો આજે થાડ્યા પાડ્યા સુખેથી પોહોડો. હું મારી મેજે નીચે સૂઈ જાઉં છું. (નીચે સૂઈ જાય છે. કેટલીક વાર થઈ ઐટલે) અરે ! મારે ગાલે ચચરે છે, મારી કેડ ફાટે છે. લાતોના પ્રહારથી મારું આખું શરીર કળે છે. અરે ! મારાથી ઉઠાતું નથી. હું છેક લટુ બની ગઈ છું. બળાતકારે પણ ઉઠ્યા વિના સિદ્ધિ નથી. આ કંઈ

જગ્યા ઉપર ઉંધ આવવાની નથી. આ તો ઘસઘસાટ ઉંધેછે. નાક કેટલાં બધાં બોલેછે ! એ ઉંધેછે. એટલે એમનું શરીર બરાબર જોઉં તો ખરી. (જોતાં જોતાં) આ હાથે આટલા બધા ખસના ફેલા શા ! અરે, એ તો આખે શરીરે છે. કેડે આટલી બધી દાદર શી ! દુખારે તો કદાપિ જાગશે, ને લાત મારશે તો ફરી હાડકાં ભાગશે.

નંદનકુમાર—(બલેલે) “ હું-એ-ને-નહિ-બો-લાયું; હવે-રાજી થઈ, રીસા નહિ. મારી પાસે આવશે તો હું એને મારીશ. ઠીક, હવે બોલ મારી સાથે ઉં ઉં ઉં ” (ચારેલે)

લલિતા—અરે, એ શું મારે વિષે કહેછે ? હશે; ચાલ, આજે તો જેમ તેમ કરીને પણ ઉંધું. ઓ અરે ! આ કાચ ઉપર પણ ઉંધ આવતી નથી. હવે તે ક્યાં જાઉં ? (આમ તેમ આજોટ્યાં કરેલે ને પછી ઉંધી જાયછે)

નંદનકુમાર—(પલંગમાં આલોટતાં પડી જાયછે, એટલે જાયત થઈને આંખો મોળતા) રાંડે ખેંચી પાડ્યો કે શું ? (ઉભા થઈ, જોઈને) રાંડ તો ઉંધેછે. (ધરેલું જોઈને) આવો લાગ ફરી ફરીને આવવાનો નથી. (બધું ધરેલું જોઈને જાયછે.)

પ્રવેશ ૧ મો.

સ્થલ, પ્રિયવંદાનું ઘર.

પ્રિયવંદા—નંદનકુમારને ત્યાં શું થયું હશે ? એમાંથી એક પણ અલાર સુધી આવ્યું નહિ. એક ઉંધ તો મેં સારી કાહાડી જોઉં કેટલા થયા છે ? ઓહો ! એક વાગી ગયો દેખાયછે ! હવે કોઈ આવે એમ લાગતું નથી. છળદાસ તો કહ્યા પ્રમાણે આવ્યા વગર ચૂકે એવો નથી, ને કેમ નહિ આવ્યો હોય ? અરે, કોણ જાણે એ એના શાય પેચમાં ફરતો હશે ! એ ક્યાં રાત કે દાહાડો જીવે એવો છે ! નીચેનાં કમાડ કોઈ ઠોકેછે કે શું ? (જાન જોઈને) અરે હા, આપણાં જ કમાડ કોઈ ઠોકે છે. ચાલ જોઉં જોઈયે, કોણ છે ? (નીચે જઈ ઉઘાડેલે) ઓહો ! આ તો નંદનકુમાર. હમણું હું તમારું જિંતવન કરતી હતી. (ઉપર લઈ જાયછે.)

નંદનકુમાર—મારું મન પણ તમારામાં જ હતું. લો આ. (તેને કાંઈ આપેલે.)

પ્રિયવંદા—(ખુશ થઈને) રંગ છે નંદનકુમાર, તમારું હેત તો ખરે ખરું દેખાયછે. આ બધું ક્યાંથી લાવ્યા ?

નંદનકુમાર—મારી વદ્ધ આવીકની તે એણે આ વાળી પેહેરેલી, આ જડાવનાં કંકન એ હાથે ધાલેલાં, આ મોતીના છડા કોટમાં ધાલેલા, ને આ

મચકણિયાં ને કાપ કાનમાં પેહેરેલાં બહુ શોભતાં હતાં, ને આ વાંકના બધા હીરા છે તે ચકચક થતા હતા, તે જોઈને મને અદેખાઈ આવી, ને ધાચું, જે, આ બધું મારી પ્રિયંવદા પેહેરે તો બહુ સાફ શોભે. પણ શું કરું, તે ધડિયે મારો ઉપાય નોહોતો. તમારી મરજી નોહોતી તેથી એની સાથે મેં વાતો પણ કરી નથી. જેનું કામ નહિ તેનું નામ શું ? પ્રિયંવદા ! તમે બધું પેહેરે જોઈયે કેવું દેખાય છે ?

પ્રિયંવદા—(એક પછી એક પહેરતાં.) અરે ! આ કાપ લોહીવાળો શો ? તમે એનો ઘાટ ધડીને તો નથી આવ્યા ?

નંદનકુમાર—એ તો એમ થયું. જે, એ મારા ભણી આવી, તે મેં લાત મારીને નીચે પાડી, ને ત્યાં પણ બહુ લાતો મારી. એક લાત કાન ઉપર વાગી તેથી આ બધાં મોતી એના ગાલમાં પેશી ગયાં હતાં તેથી લોહીવાળાં થયાં છે.

પ્રિયંવદા—ત્યારે તો તમે ખૂબ રોદ માચ્યો દેખાય છે ની શું ? પણ તમે એકલી મૂંઝીને આવ્યા છો, તે એ જાગશે, ને તમને દેખશે નહિ, ને તપાસ કરતાં ઘરેલું જોશે, ને તે દેખશે નહિ, તો પછી પૂરી ફજેતી થશે.

નંદનકુમાર—એ તો પારવની ઉંઘે છે. પેહેલી રાતે ઉંઘી નૂતી તો. ને હું તો ઉંઘ્યો તો. જગ્યો તારે એને બહુ ઉંઘેલી દીઠી, એટલે આ બધું ઘરેલું આમ આગળ મૂક્યું હતું તે લુગડામાં લપેટીને પાછલે બારણે જીનો છે ત્યાંથી નીકળી આવ્યો. તમને ખબરજ છે તો, જે, મારી સૂતાની જગ્યા પાછલા ભાગમાં છે, તેથી બારેબાર જઈયે, આવિયે, કે ગમે તે કરિયે, તો પણ કોઈ બાણે કે કરે.

પ્રિયંવદા—(કાન ઘડને) નંદનકુમાર ! જીવેતી, નીચે આપણું કમાડ કેટલું ઠોકરે ? મને લાગે છે, કે છળદાસ આવવાનો હતો તે આવ્યો હશે. (નંદનકુમાર જાય છે એટલે પોતાના મનમાં.) આ બધું ઘરેલું ઘણું મૂલ્યવાન છે. નંદનકુમારનો બધો પૈસો આપણા કબજામાં આવી ગયો છે. એની સ્ત્રીની પાસે કિંમતી ઝવેર છે એવું છળદાસે કહ્યું હતું, ત્યારથી એમાં જીવ પેટા હતો, તે પણ ઘણું ખર્ચ હાથ આવી ગયું. આ મૂર્તિનો સ્પર્શ કરવો આપણને ગમતો નથી, ત્યારે હવે ખાલીખમ થયેલાને રાખીને આપણે કામ શું છે ? અરે, આ ઘરેલું બધું મેં સંતાડી દીધું નહિ તે જૂલ કરી. હવે તો એ આવ્યા, પણ ચિન્તા નહિ. આમાંથી હવે છળદાસને અર્ધો ભાગ આપવો નથી. મારા ભાગના પેલા પંદર હજાર રૂપિયા આપશે નહિ, ત્યાં સુધી ઘરેણામાંથી ભાગ આપવાને ટોક્ષા દર્શાવે, ને રૂપિયા મળ્યા, એટલે છળ-

દાસનો ઘાટ કરતાં ક્યાં આપણુને આવડતો નથી ? મીઠાઈમાં કાંઈ બલ-રાખ્યું એટલે પત્યું.

છળદાસ—(મવેશ કરી, મિયંવદાને શણગરાયલી જોઈને.) વાહરે પ્રિયંવદા ! તમે તો આજે ખૂબ બન્યાં દેખાઓ છો. ને શું ? આ બધું નંદનકુમારે આપ્યું હશે, સાથી કે લલિતાનું હોય એમ લાગે છે.

નંદનકુમાર—તમે ઠીક વર્ત્યું તો ! એ બધું હું આપણી મિયંવદા સાંઠે લાવ્યો.

છળદાસ—(મિયંવદાને તર્જની ઉપર તર્જની મૂકી અર્ધ કરી ખતાવતાં) ચાલો પ્રિયંવદા, તમે પેલા સોનાની છતાવળ કરતાં હતાં, તે આ અનાયાસે આવી મળ્યું. આજે માંડો આવ્યો તેનું કારણ પણ એજ, કે, સોનાવાળાએ વામદો કર્યો હતો, તેથી આટલી બધી રાત જતાં સુધી ખોટી થયો, વળી બે ચાર દાહાડાનો વામદો કર્યો છે. શું દરિયે, રૂપિયા અગાઉથી આપી બેઠા છિયે એટલે જંપ વળતો નથી. (સ્વગત) ટકુ ચાલ્યું તો ચાલ્યું નહિકર થઈ પડશે.

પ્રિયંવદા—(સ્વગત) લુચ્ચાએ પ્રયંચ ખરેખરે રચવા માંડ્યો છે, પણ કાંઈ ચિન્તા નહિ. (ચાસન) છળદાસ ! એ તો બે દિવસ પછી તમે લાવજો, પણ નંદનકુમાર આ બધું લઈ આવ્યા છે, ને પેલી પણ જગશે તો બવાડો થશે તેનું શું કરવું ?

નંદનકુમાર—મોઈ, રાંડને મારી નાંખી હોય તો કેવું ? હવે મારે બાપ મને તમારી પાસે ચાસન આવવાને મના કરી શકે એમ નથી.

છળદાસ—એ વાત મારે ગળે ઉતરી. સવારના પ્રહરમાં ઘરેણાની પૂછપરછ થયા વના રહેવાની નહિ, ને ચોરીનો માલ ફેહેવાય, એટલે વાત નગરમાં જાણ થાય, તેથી પ્રિયંવદા ! ના તમારાથી પેહેરાય, કે ના મારાથી વેચાય.

પ્રિયંવદા—અસારે કાંઈ ઘાટ ઉતરે તો સાંઠે. હાં હાં, મને સાંભર્યું. મારી પાસે બેલાન કરી દેવાની એક શીશી છે, તે જઈને સુંવાડશે, એટલે કાંઈ જાણશે નહિ.

છળદાસ—રંગ છે પ્રિયંવદા, ઠીક શોધી કાઢાડ્યું. ભોકોને લૂંટવા તમે એનો ઉપયોગ કરતાં હશે, તેથી સાંભરી આવ્યું. લાવો એ શીશી ક્યાં છે ?

પ્રિયંવદા—આવો મારી સાથે. (છળદાસને કાંડે ગાલી બીજા ખંડમાં ઐશ્વર્યની શોશિલાનું કળાટ હતું ત્યાં લઈ જાય છે, ને હજવે રહીને) જુવો, આ લાગ સારો આવ્યો છે. આપણા ધાર્યા પ્રમાણે થયું તો પછી ખાલી થયેલા નંદનકુમારનું શું કામ છે ?

છળદાસ—તમારા કહ્યા વિના મારા વિચારમાંજ હતું. લલિતાને મારિયે ને એને જીવતો રાખિયે, તો એ વાંદરાની જાત, વાત બાહાર પડ્યા વિના રહે નહિ તો. ચાલો, એનો ઘાટ પાંશરો ઉતારીશું. (બંને, શીશી લઈ બાહાર આવેછે.)

નંદનકુમાર—(શીશી હાથમાં લઈ) આ સુધાડિયે એટલે મરી જાય ખરીકની ? જો એમ હોય તો જઈને સુધાડી દઉં.

છળદાસ—ના, એમ થાય એવું નથી. જીવો પ્રિયંવદા, સાંભળો, મને એક યુક્તિ સૂઝી. હું ને નંદનકુમાર આ શીશી લઈને તમારી ગાડીમાં બેશીને જઈયે છિયે. એમને ત્યાં ખાસખર કોઈને ખબર પડે એમ નથી, એટલે લલિતાને બેભાન કરી નાંખીને એક ગાંસડી બાંધી, ગાડીમાં ધાલીને, અહિયાં લઈને અમે આવિયે છિયે; તમે પણ તૈયાર ઉભાં રહેજો. અહિથી પાંચ ગાઉ ઉપર અસલની પેલી વાડી છે તેમાં એક જૂની હવેલી છે, ત્યાં જઈને ઘાટ ધડીશું. અચારે દરવાજો બંધ હશે, પણ પૂરજીમલ જમાદાર ત્યાં રહેછે તે આપણો મિત્ર છે, એને પણ સંધાયે લઈશું.

પ્રિયંવદા—એને જણાવવાની તો કાંઈ અગત્ય નથી. વધારે કાને વાંત જાય એમાં માલ નહિ.

છળદાસ—તમે સમજતાં નથી. જેનું કામ જે કરે, નહાનું છોકરું હોય તો આપણાથી બને, ને આ કામ તો ભારે, તમે સમજ્યાંકની ? તે કોઈ જોરાવર વના બને નહિ. વળી આટલી રાતે હથિયાર ક્યાં શોધવા જઈયે એની પાસે તો તૈયાર હશે. તમારા ગાડીવાનને લેવાની પણ જરૂર નથી, એને ઉઘતો મૂકીને હું કે નંદનકુમાર ગાડી જોડી, હાકીશું.

નંદનકુમાર—છળદાસ ! તમે જીગતી તો ઠીક શોધી કાઢાડી, મારે ઘેર એને મારી નાંખિયે તો જણાઈ આવે.

પ્રિયંવદા—છળદાસ ! મારે એટલે બધે આવે આવવાની શી અગત્ય છે ? આપણે ધાસ્યું છે તે પ્રમાણે તમે તમારી મેજે ઘાટ ઉતારજો. પૂરજીમલ વિના ચાલે એવું ના હોય તો એને પણ લેતા જજો.

છળદાસ—ના, ના, તમારા વના તો ના ચાલે. તમે જોડે હો તો એમ દેહેવા ચાલે. જે સંજ કરવા જઈયે છઈયે. નહિકર વાત બાહાર પડી આવે, માટે તૈયાર રહેજો. અમે જઈયે છિયે. (નીચે જઈ પાસે તબેસો હતા તે ઉઘાડી આપો નંદનકુમારને ઘોડો બેઠવા માંચ મોકલે છે ને પાતે પાતના મનમાં) આજે બધો લાગ પૂરેપૂરો આવ્યો છે. નંદનકુમાર ને લલિતા સાથે પ્રિયંવદાનું પણ કાટલું કરીશું, એટલે પંદર હજારની ઉધરાણી કરતી રહેશે. ને આજે પહેલું છે તે બધું ધરેણું આપણા કબજામાં આવશે.

પૂરણમલને થોડું આપીશું એટલે પતશે, ને સૂર્ય ઉગતા પેહેલાં તો પાછા આવતા રહીશું, એટલે પછવાડે શી તળવીજ થાયછે, તે પણ આપણા જાણવામાં આવશે, ને આપણુ ઘેરના ઘેર હઈશું તેથી આપણા ઉપર વેહેમ આવશે નહિ. ચાલો ઠીક થયું.

(નંદનકુમાર માઝી જોડી લાગ્યો એટલે ધારણા પ્રમાણુ સેવને લઈને નગર બાહાર જાયછે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, એક જૂની વાડીમાં હવડ હવેલી.

છળદાસ, પૂરણમલ, નંદનકુમાર, પ્રિયંવદા, અને ગાંડડી

બાંધેલી લલિતા.

છળદાસ—પ્રિયંવદા ! આટલે લગી તો કામ સિદ્ધ થયું. વચ્ચે એક બાકી રહી જતું હતું તે પણ ચોક્કસ કરતો આવ્યો. લલિતાને શીશી સુંવાડવાના કામમાં નંદનકુમાર વળગ્યા એટલે મેં બે કાગળ લખી દીધા. એક દંભરાજના નામનો જીવરાજ ઉપર લખ્યો, જે, લલિતાને સ્વપ દંશવાથી મરી ગઈ છે. ને બીજો નંદનકુમારના નામનો એમના બાપ ઉપર ગોઠતો આવે એવો લખ્યો છે.

પ્રિયંવદા—એ કામ તો ખરેખર ચોક્કસ કર્યું, એથી વધારે પુછ. પરછ થશે નહિ; પણ લલિતાની ગાંઠડી જે ખંડમાં મૂકી આવ્યા છો તે ખરેખર સાચ્યો છે ખરો કે નહિ ?

પૂરણમલ—ઉસકો બાંધકે રખી હે, સૌ કીસતરેહસેં આ રંડી ભાગ જાયગી ? બંધ કરનેકા અચ્છા બંદોબસ્ત નહિ હે, સો એસીને એસી રખકે આયાહું.

છળદાસ—તારે તો કાંઈ ચિન્તા નથી. પ્રિયંવદા ! કસુંબો બસુંબો કાહાડવો હોય તો કાહાડો. લો આ અદ્રીણુ ને ર, પેલું પાણી આણીને મૂક્યું.

નંદનકુમાર—લાવો એ બધું મારી પાસે. પ્રિયંવદા ! તમે તમારી મેજે જોયાં કરો. (કસુંબો તૈયાર થયો એટલે એક બીજને પાંચ પાંચ, મોઢાઈ બાકી પણ પૂરણમલે કશામાં ભાગ લીધો નહિ.)

છળદાસ—પૂરણમલ ! સૂર્ય તો ઉગ્યો ને આપણે પાછાં જવું છે.

પૂરણમલ—હમ કીસિકો ગાફલમેં રખકે ઐસા કામ નહિ કરનેવાલા. તુમ તીનુકો મેં બોલ દેતા હું, કે, અબ તુમ તુમેરા ઈષ્ટ દેવકા સમરન કર લો.

છળદાસ—(ગભરાઈને) અરે ! પૂરણમલ એ ક્યા ?

પૂરણમલ—ક્યા તે એ લે પહિલા તું. (તેને તરવારના એક ધામ્મ મારી પાડેછે, એટલે નંદનકુમાર તથા ત્રિયંવદા બાવરાં બનીને આમ તેમ દોડમદોડા કરેછે તેમને) તુમ દો રંડીયો મેરા પંજનમેંસી કિધર જાને વાલી ? (જિમ કહી એક ધા નંદનકુમાર ઉપર કરેછે ને બીજો ત્રિયંવદા ઉપર. એટલામાં છળદાસનું શબ જરા હાલતું જણાયું, એટલે બે ત્રણ તેના ઉપર બીજા ધા કરતાં.) મેરા સાલા, મેરે હાતસેં ખુન કરાકે, એ સબ દાગીના ઉસકો લે જાનેકા થા; ચૌર મેરેકો કહા થા, કે તુમકો કુછ મિલેગા. બોત દેઈ મેરેકો ઠગ ગયાથા. અબ વોઈ સબ મેરાજ હે તો ? દોકા તો કરનેકા થા, ઉસમે એક જીયાદા હુઆ સો ક્યા હો ગયા ? ચંડાલ તો ચોઈ થા. ચલો અબ સબ દાગીના નીકાલ રખું. (ત્રિયંવદાએ પહેરેલું ધરેણું કાઢાડવા જાયછે, એટલામાં વાડીમાં નજર કરતાં) એ રંડી કોન દોડતી હે ? બાંધકે દુસરા ખંડમાં રખીહે એ તો નહિ ? ચલ, દેખું. (જુવેછે તો ગાંઠો વાળેલું લુમડું એકલું દોડું, એટલે તેની પછવાડે દોડતાં) મેરી સાલી બાગ છોડકે આગે નીકલ ગઈ. અચ્છા હુવા વાં ગિર પડી. (પકડો પાડાને) સાલી મરનેકી હુઈ હે, કાયકુ બાગ જાતી ? અબ તેરા કોન હે ઈધર, બોલ, ક્યા કરેગી ?

લલિતા—(ગભરાટમાં.) અરે, હું હંધે મહોએ પડી, તેથી મારી છાતી ફૂટાઈ ગઈ. હવે હું શું કરું ? ઉગરવાનો ઉપાય નથી. (પૂરણમલને.) બાપજી ! તમે મારા સામા આવા ડોળા શું કરવા કાઢાડોછો ? હું છળી મરું છું. મેં તમારો અપરાધ કાંઈ કસ્યો નથી, તેમ છતાં મને મારવી હોય તો સુખેથી એકદમ મારી નાખો.

પૂરણમલ—હમ હમેરી ખુસીસેં તુમકો મારનેકો નહિ ચાહતા. તુમેરા આવંદ, ત્રિયંવદા, ચૌર છળદાસને મેરેકો હુકુમ દિયા હે. અબ તુમકો છોડેગા નહિ. લેકિન એક કરારસેં જીતી રાહાન દેઉં. દેખ, તેરા આવંદ તો અબ તેરા નહિ. ખુસીસેં અબ મેરે ડેરે ચલ, ચૌર ખા પીકે આનંદમેં જૈઠ રહે. તેરે પર મેં આશક હો ગયા હું. અબ મેરે હાથસેં તેરે પર ધા હોનેકા નહિ. (તેને બાઝવા જાયછે.)

લલિતા—(ઘણાં જીરસા ભર તેને ખસેડી.) લલા ભગવાન ! તું સર્વજ્ઞ છતાં મારી લાજ લેવરાવા ઉભો થયો છું ? મેં તારો આવડો બધો શો અપ-

રાધ કશ્યો છે ? અલ્યા દુષ્ટ ! હું અબળા, ઈશ્વર વિના આ વેળાએ માઈ કોઈ રક્ષણ કરનાર નથી, તેમ છતાં, નિરપરાધી અને વગર હથિયારની છું તેના ઉપર જીલમ કરવાને તળપછ, તેટલા ઉપરથીજ તારી સિપાઈગીરી જણાઈ આવે છે ! આ વેળાએ જો મારી પાસે એક પાળી સરખી હોય તો તારાં આંતરડાં ચીરી કાઢાડું. આવ. હું મળિને તૈયાર છું. (તેની છાતીમાં પાતાનું માથું પછાડે છે ને શોષિત થઈ પડે છે.)

નેપથ્યમાં—“અરે અબળા પર કોણ જીલમ કરે છે ?”

પૂરણમલ—સાલા કોન આતા હે ? રંગમેં ભંગ કરનેકો. દોડતા આતા હે, સાલા દોડતા આતા હે; દેખું અબ ઉસકો. તલવાર તો વાં દૂટ ગઈ. કમરમેં છૂરા હે, દુસરા કુછ નહિ. પરવા નહિ. ઓ ગધેકી પાસ છોટી લકડી હે, દુસરા કુછ હે નહિ તો.

લલિતા—(શુદ્ધિમાં આવી એટલે બેઠી થાય છે ને જીવે છે, તો કોઈ પંથીને પાતાના બજી દોડતો આવતો જોયો તને આજખી.) અરે, ઓ મારા પંથીરામ ! ઈશ્વરે તને અહિ મોકલ્યો. (તેની કોટે બાજી પડે છે.)

પંથીરામ—આ તે શો ફર ! ઓ મારી લલિતા બેહેન ! તારી આ શી દશા ! (બંને મૂર્છાગત થઈ પડે છે.)

પૂરણમલ—ક્યા તમાશા, ઓ ઓરતકુ બહિણુ બોલતા હે, ઓર ઓ ઉસકે ગલે બંકે લગી. અબ દેર કરનેકા કુછ બખત નહિ.

(કમરમાંથી જુસ્સા સહિત છરો કાઢાડે છે. પંથીરામ સાવધાન થઈ બેસે છે, એટલામાં પેલાને અંગ ઉપર આવતો બેઈ, પાતાની લાકડી બે હાથમાં ધાલી પેલાના માથા વચ્ચે ઝાપડે છે; તોપણ પૂરણમલ આવ્યેકો મારી પંથીરામની છાતી વચ્ચે છરો ભચ્ચ લઈને સુસરો પસારે છે. તે ભમરી ખાઈ પડે છે, તેનો ધબકારો સાંભળી લલિતા મૂર્છામાંથી જળી ઉઠે છે, ને પંથીરામને લોહી લોવાણુ પચેલો બેઈ તમર ખાઈ બેભાન થઈ ફરી પડે છે. પંથીરામને અર્ધ મૂવેલો બેઈ પૂરણમલ તેને ધામ્ય છૂંદી નાંખે છે. એટલામાં એક હરિણુ ઘણી ત્વરાથી દોડતું પાર નીકળી જાય છે. તેની પછવાડે એક શિકારી પૂર્ણ વેગથી દોડતો, ઘાટ ઉપર બેઠેલો, આવી પોહાંચે છે. વેગને લીધે તેનો ઘોડો પાર તો નીકળી ગયો, પણ તેની નજરે માણસ પડ્યાં તેથી વેગ નરમ પાડી પાછો આવી જીવે છે તો કમકમાટ ભરેલો દેખાવ તેની નજરે પડ્યો એટલે,—

શિકારી—અલ્યા દુષ્ટ, તું કોણુ છું, આ પડી છે એ સ્ત્રી કોણુ છે, ને તે આ ધોર કર્મ શા વારતે કશું છે ?

પૂરણમલ—ચલ ચલ ! તેરે જેસે બીત દેખે હૈ. ચલ, નહિ તો તેરાખી એસાજ હોયગા

શિક.

લેતોળ.(લા.

અરે, આ લોકો

પ્રવેશ ૨ જો.

પર્વતપુરીના રાજાનો મેહેલ.

આ તો કોઈ મનહર ગંગવાસમાં પ્રરી
 ૧ ચંપાવર્ણી કદલી પગને, મુખ ગુલાબ લેરી;
 નારંગી છે કુચ સરસ બે, નાક કિંસુક લાગે,
 કાયાવાડી મદન^૧ મદથી, બેહકે છે પરાગે. ૧
 રે ! એ તો કો સુધડ નરના ભોગની વાંડી પાઈ.
 ૨ મ્હાના દેખું શિથિળ બહુ છે, પ્રેમ નીરે ન પાઈ;
 ભોગી બીજે નહિ મુજ સમો, કેમ આલિ ભમે છે,
 જા તું, ખોટી ૧૦ લોલો બ્રમરોની બ્રાન્તિ રાખી રમે છે. ૨
 (બ્રમરને હાથવતે કાહાડી ચૂકે છે એટલામાં.)

લલિતા—(કાંઈ અવાજ કાને પડ્યાનો ભાસ થયો એટલે શુદ્ધિમાં આવીને.)
 અરે ભાઈ ! તમારા મુખારવિન્દ ઉપરથી તમે કોઈ રાજવંશી હો એમ મને
 લાગે છે. વળી મરદા ભણી જોવાથી મને કમકમી છૂટે એવી અગમચે-
 તનાથી, તમે બન્ને ઉપર લુગડાં ઓછાડ્યાં છે; પણ અરે ! મારો પંથીરામ
 પેલો પડ્યો. (ભરાયલું તદ્દય છે તેથી આંખો બેકાબેક ભરાઈ આવતાં.)

લલિત છંદ.

તદ્દય ફાટી તો, જાય છે અરે, નિપજિયું શું રે, ઓ હરે ! હરે !
 નજર ના ચડે, દોષ તાહરા, અરર ! શું બન્યું, બંધુ માહરા. ૧
 નહિ ઉથામિયો, બોલ એક તો. દુઃખ સહ્યાં અરે, ભારી છેક તો;
 કરી તુને જરા, પ્રેરણા અરે, અચૂક તો કર્યાં, કામ તો ખરે. ૨
 મુજ સગાં થકી, તું વધ્યો ધણો, ક્યમ. હું વીસરું પાડ તે તણો;
 તુજ વીતી કશી, મેં શુણી નહિ, મુજ વીતી નહિ, તેં શુણી અહિ. ૩

૧. ચંપાના જેવા રંગ જેનો. ૨. કેળ. ૩. રતન. ૪. કેસુડાનું ફૂલ. ૫. કામ-
 દેવ. ૬. ધણો સુંવાળો અને મુગધીવાળો જુકો ફૂલમાં ધાય છે તે.—ચુવાવસ્પામાં આવેલી
 સુધડ ઝીડું શરીર પરાગની પેઠે ભેલે છે. ૭. જડી. ૮. કરમાઈ ગયેલી. ૯. બ્ર-
 મર. ૧૦. મુખ કમળની મધુરતાથી બ્રમર તેના મુખ ઉપર ચુંબન કરતો હોય તેને કેહે છે,
 કે એના કાનમાં લિલમ છે તેને લીલી ચકચકિત બ્રમરો ભણી, તે મુખકમળની મધુરતા
 લેવા આવી છે એવી બ્રાંતી રાખે; પણ એના ભોગી મારા જેવા બીજે કોઈ નથી માટે
 તું નાશી જા.

વળું ?

મા થકી જડી ? ૫

બહુ ઘણું મોડું જોડું જોડું તુને;

થઈ ગયો અરે, ફરે અટલા, તદ્દય તો બળે, સ્નેહ જોડેલો. ૬

નહિ મળ્યો હોતે, તો બલું થતે, નહિ મળ્યો કહી, વીસરી જતે;

પણ મળી દીધો, દિલે ડામ રે, અરર! હાયરે પંથોરામ રે. ૭

શિકારી—હવે વિલાપ કરવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. તમે કોઈ મહા દુઃખી છો. પણ આજથી સર્વ દુઃખ ગયું એમ સમજજો; મારી રાણિ-યોમાં પટ્ટરાણીની જગ્યાને તમે યોગ્ય છો.

લલિતા—(ભયભિત થઈને.) તમે કાણ છો ? આ શું બોલો છો ?

શિકારી—હું પર્વતપુરીનો રાજા છું. મૃગયા રમવાને નીકળી પડ્યો હતો, તે એક હરિણની પછવાડે દોડતો અહિં આવ્યો, ને તમને જોયાં, એટલે હરિણને જવા દઈ હરિણાક્ષી* મેળવવાની આશાએ તમારા માણસના મારનારનો મેં પ્રાણ લીધો, અને તમને નિર્ભય કચ્ચાં.

લલિતા—તમે મને જીવતદાન આપ્યું, અને વળી રાજા છો તેથી મારા પિતા સમાન છો, માટે મને પૂર્ણ આશા છે, કે તમે માફ યોગ્ય રક્ષણ કરશો.

શિકારી—(ક્રોધાચ્છેદન થઈ.) તમારે વધુ એણું બોલવાની કાંઈ અગત્ય નથી. અહિંયાં પણ મારા રાજ્યની સરહદ છે, એટલે તમારા ઉપર મારો હાવો થઈ ચૂક્યો છે. ચેંચૂં કરવામાં પરિણામ સારો નિપજવાનો નથી, માટે આવો, ઘોડે અશ્વાર થાઓ.

લલિતા—રાજાજી ! આપ એમ બોલો નહિ. આ પંથોરામને અશિસંસ્કાર કરીને હું મારે સાસરે જઈશ. આપ મને છોડો નહિ; હું આપને પગે પકુંછું. (પગે પડે.)

શિકારી—હું હવે તમને છોડનાર નથી, મારાં મનુષ્ય પછવાડે આવેછે, તે આપણને સામાં મળશે, તેમને આજ્ઞા કરીશું, એટલે તે અશિસંસ્કાર કરશે. ચાલો આવો તમે.

(એમ કહી, તેને બળાત્કારે ઘોડા ઉપર નાંખી પોતે અશ્વાર થઈ, લઈ જાયછે.)

* હરિણના જેવી આંખવાળી સ્ત્રી.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, પર્વતપુરીના રાજાનો મેહેલ.

લલિતા—રાજની રાણિયોને રણવાસમાં પૂરી મૂકવાનો હિંદુસ્થાનમાં ચાલ સાંભળતી તે વાત ખરેખરી. આ મેહેલમાં પેસવા નીકળવાનું માત્ર એકજ બારણું છે, તે વિના એકે બારી કહિ જોવામાં આવતી નથી; હવા અને અજવાળાને માટે માત્ર જાણિયો, ઉપરની બાજુએ જોવામાં આવેછે. છટકી જવાનો બીજો એક માર્ગ નથી. હવે એક ઉપાય લાગું પડે એમ દીસતું નથી. આ ગાજવીજની ધામધુમમાં ઠેઠ ઉપલા માળ સુધી જઈ આવવાને, કોઈ દાસી અટકાવ કરી શકે એમ નથી. (એક પછી એક માળ તપાસતી ઉપર ચડતી જાયછે.) એકે બારી નથી એટલે મેહેલની પાછળ શું હશે, એ જાણવામાં આવતું નથી; પણ પાણીની પેટે ધુધુધુ થયાં કરેછે એ શું ? પછવાડે નદી તો નહિ હોય ? ચાલ હવે તો ઠેઠ ઉપર જાઉં. હાં ! ઉપર તો ધાણું દેખાયછે. ઠીક થયું. હવે ચારે મગ શું છે તે જણાશે. શું જખરું ધાણું બાંધી લીધું છે ! આ ચાંદની ખાવાને માટે કરેલું જણાયછે, પણ વર્ષાઋતુ છે એટલે ઉપયોગમાં આવતું હોય એવી સ્થિતિમાં નથી; ચોખ્ખાણુએ છાતીપૂર ભીતો ચણી છે; અને તે પોહોળી છે એટલે ઉપર ચડ્યા વિના જણાય એમ નથી. (ઉપર ચડે.) અરે ! ખરે પાછળ તો નદી દેખાયછે આહા ! શું પૂર ચડ્યું છે ! હું આટલે ઉંચી ચડીધું, તોપણ પાણી ધણું નીચું લાગતું નથી. મેહેલની પછીતની જોડાનેડ કિલ્લો આવ્યો છે, ને મેહેલ પણ ત્રણે બાજુએ કિલ્લાવતે આંતરી લીધો છે. વળી મેહેલને માત્ર એકજ દાર છે એટલે તેમાંથી છટકાય એવું નથી; તોપણ ચોકીવાળા બધાય ઊંધી જાય, ને નીકળી જવાનું ધારિયે; તથાપિ કિલ્લાનો દરવાજો પેલો પણ જણાય, તે પણ એકજ છે, ને સાં પણ ચોકી. આ તો કબજો ખરેખરો થઈ ગયો છે. પછીત ભણીનો રસ્તો આધ્યાવિના બીજો ઉપાય નથી. પાણી તો ધણું છે, પણ નીચેના માળ માંહેથી કોઈને પણ પછીતે બારી હોત, તો સાંથી ભૂશકો મરાત, આ તો બહુ ઉંચું. ગમે તેમ હો. જોણે આટલો બધો કબજો કર્યો છે, તે હવે પોતાનું ધાણું કસ્યાવિના છોડે એમ નથી. આ એકાંત મેહેલ, ને વળી તે રાજાનો પોતાનો, અને જેની પાસે ન્યાય માગે તો તેજ રાજા અપરાધી, એટલે શું કરિયે ? જીવ જાય તો અસારથી, પણ લાજ જાય એ ખોટું. હું અબળા જાત. મારું શું બળ; માટે આટલી ઉંચાઈથી પણ નદીમાં પડવું એ વાત

સિદ્ધ છે. પાણી બહુ છે, ધણી ત્વરાથી વેહે છે એટલે પડીશ તેવી તણાયા વિના રહેનાર નથી. તરતાં આવડે છે એટલે ચાલતા સુધી મરાશે તો નહિ, શર બશેર પાણી પીવાયું તો ચિન્તા નહિ. તણાતાં કહિક તડ હાથ લાગી જશે. તેમ કરતાં જીવ ગયો તો દુઃખમાંથી છૂટાશે. લે નહી ! તને ભોગ આપું છું. જય ઈશ્વર ! તું મારી લાજ રાખજે. (કાછડા વાળા બૂકાકે મારે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, કનકાપુરી.

ચંદ્રાવલી અને કુભાંડી.

ચંદ્રાવલી—આવો કુભાંડી, તમે ક્યાંથી ભૂલા પડ્યા ? મારી બેહેનની શી ખબર છે ?

કુભાંડી—હું સ્નેહપુરથી ચાલ્યો આવું છું. પ્રિયંવદા આનંદમાં છે. તેમણે કાઢાવ્યું છે, કે, નંદનકુમારવાળી વાત જૂની થઈ છે. જેટલી ધાસ્તી ધારવામાં હતી તેટલી તો શું, પણ હવે જરા પણ રહી નથી, માટે તમે કોઈ પ્રકારે ઉચો જીવ રાખશો નહિ. છળદાસ અને હું તમારી બેહેનની સાથે આપ્યા હતા, ત્યારે એમણે તમારે ઘેર જે દાગીના મૂક્યા છે, તે બધા મંગાવ્યા છે.

ચંદ્રાવલી—સંસાર પૈસાનો સગો છે. બેહેન સરખીને પણ પૈસાની અધીરી આવે છે. એની પાસે આટલું બધું દ્રવ્ય છતાં પણ તૃપ્તિ નથી. વળી, એના દાગીના હું ક્યાં ખાઈ જવાની હતી, જે અધીરાર્થ આણી તુરતા તુરત પાછા મંગાવ્યા ? કાંઈ ચિન્તા નહિ. મારી પાસે શી કમી છે જે હું એના રાખું ? એ એની મેળે પોતાની ગરજે મૂકી ગઈ છે.

કુભાંડી—ચંદ્રાવલી ! પ્રિયંવદાને દોષ શું કરવાને દેા છે ? તમારી અધીર આવી છે, તેથી મને લેવા મોકલ્યો છે, એમ નથી. પ્રિયંવદા ને છળદાસ આદિ લઈને શકવાળાનું ઘર, દંભરાજ શોધાવે તો માલ જાય, ને ફળેતી થાય, માટે એમણે તમારે ઘેર માલ મૂક્યો છે, તે અધીર હોય તો મૂકે ? પણ હવે ત્યાં બધું શાન્ત પડ્યું છે, ને શોધમશોધા થવાની હવે ખીક નથી, માટે મને લેવા મોકલ્યો, એ ઉપરથી તમારી બેહેનનો વાંક કાઢાડવો તમને ઘટતો નથી.

ચંદ્રાવલી—ગમે તેમ હો. આજે બધા દાગીના તમારા સ્વાધીનમાં ફરેલું. કેટલાક મારા ઘરમાં છે, ને કેટલાક એક મારા સ્નેહીને ત્યાં મૂક્યા

છે, સાંથી લઈ આવુંછું, તમે બેસજો. (રસ્તામાં જતાં જતાં.) ઘરેણાને માટે પ્રિયંવદા માણસ મોકલે એવી નથી; કેમકે તેના વિના તે બેસી રહેલી નથી, તેમ છતાં, કુભાંડી આવ્યો છે, એ જરા શક પડતી વાત લાગેછે. પ્રિયંવદા મને કેહેતી હતી, કે, છળદાસ ઘણો લુચ્યો માણસ છે, જેમાં તેમાં ભાગ પડાવેછે, ને ઘણા પ્રકારના છળ કરેછે; માટે એના ઉપર ભરોંસો રખાય એમ નથી. ખરે, અહિયાં પણ એની વર્તણૂક મને એવીજ લાગી હતી. જ્યારે એ માણસ એવો છે ત્યારે એના સાગરીત અને હેરક પણ એવાજ હોય એમાં નવાઈ નહિ. પ્રિયંવદા કડકો કાગળ લખવાને આજણી જાય એવી નથી. માટે એમાં કપટ તો નહિ હોય ? મને લાગેછે, કે, બા-રેખાર દાગીના ઉડાવવાને માટે છળદાસે ઘાટ રચ્યો હશે. હું ઠગાર્થ જાઉં એવી કાચી પોચી નથી. પણ અરે, પણ ખારવા લોકો આવડી નહાની ઝુંપડીમાં શી ઘાલમેલ કરેછે ? ચાલ જોઉં તો ખરી.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, સ્વારવાની ઝુંપડી.

કેટલાક ખારવા, એક સ્ત્રી.

પેહેલો ખારવો—ઓ કેહવા રે કેહવા, રે લાવ, રે. ભારી દીબિયે, ભારી.

બીજો ખારવો—પેહેલાંથી ભારે હાવું જો ? પાણી કાઢો, પાણી, જો પેટ ફૂલેલું. પોરી મરી ચાલી જો.

ત્રીજો ખારવો—અરે કેહવા, દેતવા લાવ, દેતવા.

બીજો ખારવો—(દેવતા લાવેછે ને શોકવા માંડેછે.) જો જોરે ભાઈયો ! બળ નહિ, જરા દાઝી તો ચંતા નથી.

ચંદ્રાવલી—(પ્રવેશ કરતાં સ્વગત.) આ કોઈ સુંદર સ્ત્રી ફરી પડેલી જણાય છે. શી મુખની કાન્તિ છે ! પણ મહા દુઃખથી બેભાન થઈ પડેલી છે. (પ્રસિદ્ધપણે.) અરે ! તમે આ બાઈને ક્યાંથી લાવ્યા છો ?

પેહેલો ખારવો—આવ બાઈ, આ તારી હગી લાગેછે કે હું જો તું ખબર લેવા આવેલી ? અથવા માગ મેલો, આવવા દો એને.

બીજો ખારવો—બાઈ, અમે મારવા નથી લાએવા, પણ મરતી ઉ-ગારી છે. એ તો અમે અમારું હોડકું લઈને નદી પાર જતાંતા કને, તે-

ટલામાં હાંમું એક લાકડું તણાતું આએવું, ને તેનેકને, આ બાઈ એવી બાએલી જે મડાગાંઠ પડી ગેલી, તે અમારા હોડકાને લાકડું અથડાયું. તે અમે એ બાઈને દીડી, ને પારવતું કરીને માંહ હોડકામાં લાંએખી, ને અહિ-લાવીને પેલા રૂમાં ભારી'તી, ને ચાંપીને પાણી તરછટ કાઢી લાએખું-તું, ને હેકી'તી, તારે જરા હાલી'તી ને હોંશિયારી આવી'તી, ને બોલી'તી, જે, અરે, હું પાછી કાં આએવી. એટલું કીધું, તાર પછી આવી ને આવી પડી છે.

ચંદ્રાવલી—(સ્વમત) ચાલો આપણું કામ થઈ ગયું. આ મૂર્ખાઓ પા-સેથી એને લઈ જઈશું, એટલે આપણે ઘેર તો સોનાની ખાણ પાકશે. આવી રૂપ સુંદરા ! (પ્રસિદ્ધપણે) મને ભાળ મળી એટલે હું અહિ દોડતી આવી. એ તો મારી છોકરી થાયછે. મંધણીના કહી, પણ હઠ કરીને અહિથી ત્રણ ગાઉ ઉપર પણે ન્હાવાનો મહિમા છે ત્યાં ન્હાવા ગઈ, ત્યાંથી તણાઈ તેની ખબર મારી દાસિયે કહી, ને તજવીજ કરી, તો તમારું ઘર બતાવ્યું, એટલે એક શ્વાસે દોડતી આવી છું. (એક ખારવા ભણી રૂપિયા ફેંકીને.) જારે બાઈ ! આ રૂપિયા તારી મેહેનતનો લઈ, પણે એક શિશ્વરામવાળો ઉભો છે તેને બોલાવી લાવ. (તે રૂપિયા લઈ ખુશ થતા જાયછે.)

ત્રીજે ખારવા—બાઈ છાબ ! અમે બહુ મથ્યા છિયે માટે અમને કાંચ અનામ તો આએપું જોયે છે.

ચંદ્રાવલી—(પોતાને કાનેથી એક દાગનો કાઢાડીને આપેછે.) લો આ તમે, ખુશ થાઓ, એના તમને પાંચસે રૂપિયા ઉપજશે.

ખારવાઓ—(બહુ ખુશ થઈને) બાઈ છાબ ! ઠીક થયું જે તું આપવેલી, નહિ તો અમને બહુ વીતત, ચમ જે, હવારે તો વાંહાંણ હંકારી અમારે જવાનું હુવું, તે આ બાઈને મૂચીને જવાત નહિ. (શિશ્વરામ આવડું બેઠન) લો, બાઈ છાબ ! અમે આ બાઈને ઉંચકીને ગાડીમાં મૂચિયે છિયે.

ચંદ્રાવલી—જો જો ! સંભાળજો. એને જરા અળ આવે નહિ. મારે તો એ સોનાના પાડની છે, ને એકની એક છે. (તે શિશ્વરામમાં ભેસે છે, ને ગા. કીવાનને પોતાના ઘરની નિશાની બતાવી જાયછે; ને ખારવા ભામ વેહેચી લેવાની લાંબ-બંધ કરેછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ, ચંદ્રાવલીનું શયનગૃહ.

ચંદ્રાવલી, લલિતા અને કુભાંડી.

કુભાંડી—(આશ્ચર્ય પામીને મનમાં.) અરે ! આ તો લલિતા ! આ તે શું કેહેવાય ! એ અહિ ક્યાંથી ! એનો ને પ્રિયંવદાનો ધાટ ધડવા સાડ છળ-દાસ બનેને લઈને નીકળ્યો, ને અહિ પ્રિયંવદાનું ધરેણું લેવા મને મોકલ્યો. આ તો ખરે નવાઈની વાત ! જો એ સચેત થશે, ને મને ઓળખશે, તો જોઈ લ્યો પછી; અધી વાત ઉઘાડી પડશે. (મસિદ્ધપણે) ચંદ્રાવલી ! મને ધરેણું આપતાં હો તો આપો, નહિકર હું તો મારી મેળે જાઉં છું.

ચંદ્રાવલી—તને ભાઈ એનું એ સૂઝી રહ્યું છે, ને મારો જીવ તો આ મારી સખીમાં છે. મરવા સૂતી છે તે દેખાડ કે નહિ ? ઉતાવળ હોય તો જા તું તારે રસ્તે, હું મારી મેળે ધણિયે મોકલીશ. પ્રિયંવદા ક્યાં પરમારી છે ને ?

લલિતા—હૈં હૈં ! પ્રિયંવદા ! પ્રિયંવદા !

કુભાંડી—(મનમાં) નાશ રે મારા બાપ ! કંઈક આડું થયું દેખાય છે, જો એ લલિતા ખરી. (ધભરાઈને જાય છે.)

ચંદ્રાવલી—એહેન ! એહેન ! ગભરાઈશ નહિ. પ્રિયંવદાને તું ઓળખે છે કે શું ?

લલિતા—(આંખ ઉઘાડીને.) અરે, અહિયાં પણ પ્રિયંવદા !

ચંદ્રાવલી—એહેન ! હું પ્રિયંવદા નોહોય. માફ ને એનું મ્હો મળતું આવે છે, માટે તું ભૂલ ખાતી હઈશ; પણ મને કેહે, તું પ્રિયંવદાને ઓળખે છે કે શું ?

લલિતા—(જરા વધારે શુદ્ધિમાં આવી અટલે.) અરે, તમે પ્રિયંવદા નોહોય ! તમે એના જેવાં છો.

ચંદ્રાવલી—એહેન ! હું એના જેવી છું. એ વાત ખરી, પણ હું પ્રિયંવદા નથી. પણ તું પ્રિયંવદાનું નામ સાંભળી કેમ છળી ઉઠી ? તું એનાથી ડરતી હોઈ એમ જણાય છે. અહિયાં તને કોઈ પ્રકારની ધારતી નથી.

લલિતા—ના, તમે મને ઠગો છો. મને મારવી હોય તો એકદમ માગે. પણ દુઃખ શું કરવાને દો છો ?

ચંદ્રાવલી—હું તને નથી ઠગતી. ખરું કહું છું, કે, હું તને મારવાની નથી, ને કોઈ પ્રકારે દુઃખ પણ દેવાની નથી. ઉલટી મારી પાસે તું સુખી થઈશ.

લલિતા—(એક દશ ને દશ તેના સામું બેઠન.) એ તો તમે, તમે, તમે. અરે, મારી સાથે ઠગાઈ શું કરવાને કરો છો ? મેં તમારું કાંઈ બગાડ્યું નથી ને ?

ચંદ્રાવલી—હું સાચેસાચું કહું છું, કે હું ઠગાઈ નથી કરતી. તું મને પ્રિયવદા સમજીને જો કેહેતી હોઈ તો હું પ્રિયવદા નથી, પણ ચંદ્રાવલી છું.

લલિતા—ત્યારે હું ક્યાં છું ?

ચંદ્રાવલી—તું કનકાપુરીમાં મારા ઘરમાં છું. કોઈ વાતે ધારતી રાખીશ નહિ.

લલિતા—અરે, પવંતપુરી તો નોહોય ?

ચંદ્રાવલી—ના, એ તો અહિંથી ધણે આધે રહી.

લલિતા—ત્યારે તો સ્નેહપુર હશે.

ચંદ્રાવલી—એ તો બહુજ આધે રહ્યું.

લલિતા—તમે નક્કી પ્રિયવદા નહિ ?

ચંદ્રાવલી—નક્કી હું પ્રિયવદા નથી. મારું મ્હો એના મ્હો જેવું છે, તેથી તમે બૂલાવો ખાઓ છો.

લલિતા—તમે પ્રિયવદા નથી તો એનાં સગાં હશે.

ચંદ્રાવલી—હા, હું એની બેહેન થાઉં છું. પણ તું કેહે, પ્રિયવદાથી કેમ ડરછ ?

લલિતા—(ગભરાતાં) હું ડરતી નથી; પણ એને ઝાળખું છું તેથી બેશુદ્ધિમાં એની ને એની વાત બોલી ગઈ હઈશ. તમને કાંઈ આડું અવળું કેહેવાઈ ગયું હોય તો ક્ષમા કરજો. મને લાગે છે, કે, પ્રિયવદાની સ્નેહપુરમાં જેવી પ્રખ્યાતી છે તેવીજ તમારી અહિં હશે.

ચંદ્રાવલી—તમારી કૃપાથી અહિં મારી બરાબરી કરી શકે એવી ખીજ કોઈ નથી, તેમાં વળી તમે મારા ઘરમાં આવ્યાં, એટલે આપણા ઘરની શોભામાં હવે બાકી રહેશે નહિ. આપણે જો ધારીશું તે હવે કરી શકીશું. હવે તમે હોંશિયારીમાં સારી પેઠે આવ્યાં તે ઠીક થયું. મારો જીવ ધણે બળતો હતો. તમારું નામ જાણવાને ઇચ્છું છું તે કૃપા કરીને કોહો, ને તમે નદીમાં તણાયાં તેવું વૃત્તાંત પણ કોહો, કે તે સાંભળી. ત-

મારા દુઃખમાં ભાગિયણ થઈ, તમને સુખ થાય તેમ કરું. કોઈ વાતે તમે અમૂઝાશો નહિ.

લલિતા—હું તમને માંડીને બધી વાત પછીથી કહીશ. હવણું તો મારો જીવ ધણો અકળાય છે, માટે મને એકલીને અહિ સૂઈ રહેવા દેા તો તમારો ધણો પાડ માનું.

ચંદ્રાવલી—વાઈ સારે હું તમને ગભરાવાને જરા પણ રાજી નથી, તમે સુખેથી અહિ સૂઈ રોહો. આ ખાવાનું દાસી તૈયાર મૂકી ગઈ છે તેમાંથી રૂચી પ્રમાણે જરા ખાશો તો હોશિયારી આવશે. હું આ બારણું સાચવીને આગલા ખંડમાં સૂઈ જાઉં છું. (જાય છે.)

લલિતા—મને શું આ સ્વપ્ન આવ્યું ? મેં કોની સાથે વાત કરી ! અરે સ્વપ્ન શાનું. પ્રિયવદાની બેહેન હવણુંજ બારણું બીડીને ગઈ. હું પાછી ફરી પડી. અરે હું નદીમાંથી શાને ઉગરી જે પાછી સપડાઈ ! મને જો ઓળખી તો પછી મારા પૂરા ભોગ મળ્યા વિના રહેવાના નથી. એ પ્રિયવદાને જાણ કર્યા વિના રહે ? કોઈ દાહાડો નહિ, મને ઓળખી નથી એટલામાં તો હર્ષાઈ ગઈ, ને ગણિકાનો કસબ કરાવવાનો વિચાર એકાએક સૂચવ્યો. અરે ભગવાન ! હું કોણ, ને માઈ આ શું થવા બેઠું છે ! પણ અહિ પલંગમાં પડ્યાં પડ્યાં વિચાર કર્યો સિદ્ધિ નથી મને સવારે પાછી પૂછ્યા વિના રહેવાની નથી, ને હું ખરેખર સપડાઈ જઈશ માટે અસારે નાશી જવાનું થાય તો બહુ સાઈ. પેલી બારી ઉઘાડીને જોઈ વાઈ, એ ક્યાં પડે છે ? (જઈ ઉઘાડીને જાય છે.) ઓહો ! આ તો રાજમાર્ગમાં છે. અહિથી કેમ ઉતરાય ? ઉંચું તો બહુ છે. કાંઈક બાંધવાનું મળે તો આ કઠેરાયે બંધાય એવું છે. રસ્તામાં લોકોનો જવર અવર નથી, સર્વે જળજળ્યું છે. ઘરની રંડા તો આઘેના ખંડમાં છે. વળી માંહની સાંકળ મેં દીધી છે, એટલે એનાથી. અવાય એમ નથી. ચાલ વાઈ, કાંઈ જડે છે ? શોધું તો ખરી. (બધે કાંઈક બાંધવાનું શોધે છે.) અરે. અહિ કાંઈ નથી. આ શયનગૃહમાં તે શું હોય ? એકેય લુગડું પણ નથી, આ એક પાથરેલી ચાદર છે, પણ તે પોહુંચે એવી નથી, એને ફાડીને સંધાડું તો પણ કામ સરે એમ નથી. માઈ પેહેરેલું લુગડું પણ કામમાં આવે એવું નથી. અરેરે, હવે શું કરું. (બારિય કરીને ડાકિયું કરે છે.) પડતું મૂકું તો ઉગરાય એમ નથી; ને અહિ કાંઈ મળતું પણ નથી. જોઈ વાઈ બારણું ઉઘાડીને, બાહારથી કાંઈ જડે છે ? (ઉઘાડવા જાય છે.) અરે ભગવાન ! બાહારથી સાંકળ ભીંડી છે. ખરેખરી હું સંકડામણમાં આવી. માઈ હવે પણ જવા બેઠું. આ ઘરમાં મને ગમે તે કરશે, પણ અહિ માઈ કોણ બેલી ? અરે ભગવાન ! હવે હું શું કરું ?

દોહરો.

જંતુ લાળથી કેટલાં કરે ઉતર ચડ જોમ;
ધ્વિર એવી શક્તિ તેં મુજને આપી ન કેમ ?

(કેટલીક વાર સુધી હોઠપર આંખની મૂકી વિચાર કરેછે.) વાહરે ! પલંગને પાટી છેની ! હવે ખીજી શું જોઈયે ! (પલંગની પાટી ઉઠેલી, ચાવડા વાળી, કઠારે બાંધીને નીચે રાજમાર્ગમાં ઉતરી પડેછે, ને આગળ ચાલેછે.)

રસ્તામાં પાટી લપડેછે, એટલે વેહેલી તળવીજ થયા વિના રહેશે નહિ; ને નગરમાં ખુણે ખોચલે કહિ ભરાઈ રહું, પણ શોધ કરતાં સપડાઈ તો પછી છૂટકો થનાર નથી; માટે નગર બહાર નીકળી જવાને બને તો ઉત્તમ અરે, આ કિલ્લો ઘણો ઊંચો છે, એટલે ત્યાં તો ચડવા ઉતરવાનો પત્તો લાગે એવું નથી, દર્વાજા તો બંધ છે. ત્યાં જઈને કોઈને જગાડું તો વળી તેમના હાથમાં પકડાઈ જાઉં. દર્વાજા પાસે પાણી જવાનું ધનાળું હશેજ હશે, તોપણ જઈને જોઉં તો ખરી, કદાપિ ના હોય ને સાંકડો રસ્તો હોય તો શરીર છોલાતાં પણ નીકળી જવાય. મને દુઃખ તો પડેછે, અને જૂઠાં જૂઠાં માણસોના હાથમાં સપડાઉં છું તો ખરી, પણ ધ્વિરના પ્રતાપથી છટકી જવાનું સાધન મળી આવેછે, તેથી કદાપિ અહિં પણ લાગ ફાવશે. પણ શા કામનું ? એથી તો ઉલટું વધારે દુઃખ સહન કરવું પડેછે. સાધન ન મળતાં હોય તો જીવતરનો છેડો વેહેલો આવે, પણ બ્યાં સુધી દુઃખ સહન કરવાનું છે ત્યાં સુધી સાધન મળશે, ને આપણે સેહેવું છે. ને ખરી વાત ! અહિંયાં કામ ચાલેછે ચણવાનું થોડું બાકી છે. આ બે જાણિયો પડી. વળી છંટો, કંલ બધું છે. આ જૂની જાળી બાગી ગઈ છે તેથી નવી બેસારવાની છે, પણ વાર થવાથી બાકી કામ રહી ગયું છે. ચાલ, એ તો મારેજ માટે રહેલું. (ધંનાળામાંથી પાર નીકળી જાયછે, ને આગળ ચાલેછે.) રાત્રી ગાજેછે ! મ્હોડેમ્હોડું સૂઝે એવું નથી. આકાશમાં વીજળી થાયછે.

દોહરો.

બે'ન વીજળી ! તુજ ગતિ મારી થઈ સંસાર;
થઈ ના થઈ હું થઈ ગઈ, કર્યો જડ્યો નહિ સાર. ૧
પણે પ્રકાશદ વાયુના, ભડકા થઈ હોલાય;
પણ મુજ દ્વદય વિષે ઘણી, લાગે ભડ ભડ લાય. ૨

નફી પણે સ્મશાન હશે. મરદાના હાડકામાંથી પ્રકાશદ વાયુ (Phosphorus) નીકળી હવાની સાથે મળવાથી ભડકા થાયછે તે હું

દેખુંછું; અરે ! ત્યાં જવાનો રસ્તો મારે માટે ક્યારે ઉઘડશે ? વિજળીના તે-
જથી પણ મેં કોઈ પુરૂષ દીઠો. તે મારે પગલે આવતો જણાય છે. એ કોણ
હશે ? અરે એ લગભગ આવી પોહુંએ. ચાલ, ધબકારા વાગે નહિ એમ
ત્વરાથી દોડી જાઉં, વળી થાકીશ ત્યારે ધીમે ચાલીશ, પણ અહિં સપડાઈ
ગઈ તો ભોગ મળશે.

પ્રવેશ ૬ ટો.

સ્થલ, જંગલ.

કુભાંડી—ભૂતના ભડકા થતા જોઈને હું ખમચ્યો, એટલામાં તો, એ
કોણ જાણે ક્યાંય પાર પડી ગઈ. અધૂરામાં પૂરું વળી વીજળી પણ થતી
નથી, તેમ એના પગના ધબકારા પણ સંભળાતા નથી. એ તે કેઈ દિશા
ભણી ઉતરી પડી હશે ? હવે પત્તો હાથ લાગ્યો છતાં, એને જતી મેલવામાં
કાંઈ માલ નહિ. છળદાસના હાથમાંથી છટકેલી દેખાય છે, તેથી હું જો
એને પકડી, પૂરી કરી, કાંઈ નિશાની લઈ જાઉં, તો માફ માન વધવામાં
કાંઈ બાકી રહે નહિ. તાલ જોવાને ચંદ્રાવલીના ધરની પડોશમાં એક બા-
જુએ લપાઈ રહ્યા તો આટલો લાભ થયો; પણ ખરે, એ બણી પક્ષી જ-
ણાય છે. એ એટલી બધી બેહાલ હતી તેમ છતાં, કેવી યુક્તિ કરીને
નાશી ચાલી ! ચંદ્રાવલી જાણુશે તો ચકિત થયા વના રહેશે નહિ. પેલા ભૂ-
તના ભડકાથી હું તો છળી ગયો, ને કતરાતી નજરે જોતો જોતો આડે
રસ્તે ચડ્યો, પણ એની હિંમતને ધન્ય છે, તે હરણુની પેઠે છલંગો મારતી
ચાલી ગઈ. વળી બીકની મારી રતોવાઈ ચાલશે, માટે જો આપણે અહિંથી
થાક્યાના ગાઉ કરીશું તો હાથમાં આવશે નહિ, તેથી પછવાડે ચાલવુંજ
જોઈએ. આ રસ્તો મ્હોટો છે, ને આમ આડે વાડ અથડાઈ. ડાબી બા-
જુએ ચાલ્યો તો એક પછી એક ધૂંગાં અંટવાળી આવ્યાં; ઘોરી રસ્તા
વચ્ચે એવું હોય નહિ; માટે આજ રસ્તો પાંશરો જણાય છે, તેથી એ પણ
આજ રસ્તે ચડી હશે; ચાલ હવે તો કકડાવીને આગળ.

લલિતા—(પ્રવેશ કરીને) મેં પણ ગજબ કર્યો છે. અર્ધા ઉંઘતી અને
અર્ધા જાગતી સ્થિતિમાં પણ મેં આંખ મીચીને ચાલ્યાં કર્યું. દશ
બાર વાર આડી અવળી વાડોમાં પડી, ને આખું શરીર કાંટામાં સોરાઈ
ગયું. ત્યારે તો ઉંઘમાં મને લાગ્યું નહિ, પણ હવે ધણું સાલે છે. અરે, મારે
શરીરે કેટલા બધા ઉમેડા પડ્યા છે ? કોહી તો ઉપર તરી આવીને ઠરી
ગયું છે. વળી કાંટા તો શરીરમાં અર્ધા ભાગેલાજ પેશી રહ્યા છે, ખરે,

આવું કુમળું શરીર મૂકીને તેમને ખીજું કિયું વધારે સારું મળનાર હતું ? ચાલવામાં આવતું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે તેનો આરિયો તે મને ક્યારે વી-
તત ? એ તો સંસારનો લાહો લેવાય છે. જરા અહિયાં સૂઈને ઉંઘ લીધી
તેથી તો વધારે સજ્જડ થઈ ગઈ. અરે, હવે તો મારાથી ઉઠાવું નથી. ચં-
પાવતી અહિયાંથી કાણ જાણે ક્યાંય પડી હશે, અરે ! મારી વાહાલી માડી !
અને વૃદ્ધ પિતા ! તમે જાણતાં હશો, કે, છોકરી જઈને સંસારસુખમાં
લીન થઈ ગઈ હશે, તેથી સર કે સમાચાર કાઢાવતી અથવા લખતી નહિ
હોય, પણ મારી આવી દશા થઈ છે એ તમે શું જાણો ? અરે ! હું કાણ મા-
આપની દીકરી, કેવી દશાએ પોહોંચી, અને ક્યાં આવી પડી ! હવે પસ્તાવો
શો કરવો. કૃત્ય પ્રમાણે વેઠવું સત્ય છે. હાથ ઉઘા મખમલના ગદેલા ઉપર
મુલાયમ ચાદર પાથરી પોહોડતાં તે આપણુ, અને આ કાકરાવાળી ખડખડી
ભોંય ઉપર આજોટિયે છિયે તે પણ આપણુજ ! આહા ! શા વારા ફેરા છે ?
અરે ! આવી ચલિત સ્થિતિનો હર્ષ શોક કરવો એ કેવળ વ્યર્થ છે. જેવે
પ્રસંગે જેવી સ્થિતિ થઈ, તેવે પ્રસંગે તેવી સ્થિતિમાં માત્ર મગન રહે સુખ
છે. અરે ! હાથમાં ડાંગ ને પેલો ચમચમ પગ ઉપાડતો કાણ આવે છે ? ક-
નકાપુરીની ભાગોળે મારી પછવાડે પડ્યો હતો તે તો નહિ ? એ તો આટલે
સુધી શું કરવાને અથડાઈ મરે ? એ તો કોઈ ચોર હશે તે લુંટવાની લાલચે
પગલે ચડેલો, પણ પત્તો નહિ લાગવાથી પાછો વળેલો હશે. આ તો કોઈ
વટેમાર્ગી છે; ચાલ, ઠીક થયું. મારે એનો સંગાથ થશે, ને એની સાથે વાત
કરતાં વાટ ખૂટશે; પણ એ મારા ઉપર ધસતો ધસતો ક્યમ આવે છે ?
અરે ! એ તો છળદાસના કુભાન્ડી જેવો જણાય છે. નંદનકુમાર ઘેર આવ્યા
કે નહિ તેની ભાળ કાઢાડવા મારે સાસરે એ ઘણી વાર આવતો, તેથી એ
કાળમુખો તો મને બરાબર સાંભરે છે. અરે, એ તો એજ. ભગવાન ! પાછા
ભોગ મળ્યા, અહો. પરમેશ્વર !

કુભાન્ડી—(પ્રવેશ કરીને.) રાડ શંખણી લલિતા ! તં મને આટલે લગી
અથડાવ્યો, ને આખરે તો કબજામાં આવી, તારે પેહેલેથીજ પકડાવું હતું-
કની, જે મને અથડામાણુ થાત નહિ; એના ભાગનું બાંધજે હવે. તું છળ-
દાસની પાસેથી છટકી આવી હદશ, પણ મારી પાસેથી છટકાવાનું નથી.
હત, રાંડ લુચ્ચી ! (તને ચોટલે ઝાલીને ધસડી લઈ જાય છે. અને પાસે એક સાંધળપૂર
ધાસ ઉગેલો જગા હતો, તેમાં ચતાપાટ નાંખી દે છે. તે બેભાન થઈ પડે છે, ને કુભાન્ડી તેની
છાતી ઉપર ચડી બેસે છે, અને તેનું ગળું દબાવા જાય છે એટલામાં.) અરે, આ હરણુ
ધાસમાં સંતાવાને આવતું હોય, એમ કૂદતું મારા ભણી આવ્યું. (અકકડો

પદ જોવા જાય છે એટલામાં.) એ મારા બાપ ! બાધો રે બાધો ! વાધ આવ્યો રે વાધ. (જોવા નાસવા જાય છે તેવાજ વાધ ફાળ મારી ડોકથી પકડે છે ને ચાલતો ધાય છે.)

લલિતા—(કુલાંડીનો ધભરાટ સાંભળી મુદ્ધિમાં આવી હતી તે ઉંચી પદ જુવે છે તો.) હાયરે મજબૂ !! વાધે કુલાંડીને ડોકથી ઝાલ્યો છે. એનું આખું માથું તેના મ્હોમાં છે, ને શરીર આગળ લખડે છે, તેને હેલ્લે ચડાવી કુંદવાડા મારતો ચાલ્યો જાય છે. એક પણ પેહેલાં હું કુલાંડીની સ્થિતિમાં હતી ને એ વાધ હતો. હવણું હું મુક્ત થઈ ને એ સપડાયો. અરે ! એ દાંત પીશીને મારું ગળું ઝાલવા ગયો, ત્યારે એને જરા પણ વિચાર આવ્યો હશે, કે, મારું ડોકું ફાડી ખાનારા પ્રાણીના મ્હોમાં પેસવાનું છે ? શા એકાએક ફેરફાર ! હું પણ જો ચારમાં ઢબુરાઈ ગઈ હોત નહિ, તો મારી પણ કદાપિ એવીજ વલે થાત; પણ ઈશ્વર મારો બેલી છે. હવણું ઉભાં ઉભાં આવા વિચાર કરવાનો આ સમય નથી, પણ સંતોઈ જવામાં હીક છે. (લોટ પોટ પદ ચારમાં સ્થળ જાય છે, તેથી જરા શોર થયો, એટલે પેલું હરિણ જે પાસેજ ચારમાં લપાઈ ગયું હતું, તે વાધ આવ્યો સમજી, ચમકીને છલંગ મારી અજાણતાં લલિતા ઉપર પડે છે.) અરે ! બાધી રે ! (એમ કહી લાગ ફાવી ગયો તેથી તે હરિણીને કોટ બાઝી પડે છે, ને તે ચાલવા માંડે છે.) આ હરિણી પાંશરી ચાલતી નથી, ને રસ્તો ભેલ્યાં કાપવો છે. એ બાંધ્યા વિના સખની રહેવાની નથી. મારા પેહેરેલા લુગડાનો એક છેડો ફાડીને બાંધું તો હીક પડે. થાક લાગ્યો છે તેથી એના ઉપર બેશીશ. (તેમ કરે છે.) હા, ચાલ, હવે. હું તારા ઉપર ઘોડો પલંગીને બેસું એટલે તું જરા નરમ પડું. (તેના ઉપર બેસે છે.) બબ્બું બેહેન ! તું તો આડી અવળી જાય. સીધે રસ્તે ચાલની ? મારામાં તે કાંઈ ભાર છે, જે તું અમળાઈ પડતી ચાલે ? ચાલ બેહેન, ચાલ ઉતાવળી. જા રે ! એટલામાં તે થાકી જતાં હઈશું ? આ તે શી હાંફ ! લે ત્યારે હું આ ઉતરી. (તે ઉતરે છે ને લુગડાનો એક છેડો બેરથી ઝાલો રાખે છે, પણ ભાર આજો થયો એટલે હરિણિયે છલંગ મારી, તેથી લલિતા તેની સાથે બેસાઈને પડી, ને હાથમાંથી લુગડાનો છેડો સરી ગયો, એટલે હરિણી નાશી ગઈ, તેની પછવાડે દોડતાં.) અરે સખી ! તું તો ઘણી ઉતાવળથી દોડે છે. મારાથી તારી વાદે દોડાતું નથી. અરે ! તું તો સાંભળું નહિ એટલે આધે, જતી રહીશું, તેથી મારું કેહેવું વ્યર્થ છે. તારે આવાં નમેહેરાં થવું ઘટતું નથી. મારી વીતી સાંભળી હોત, તો તને ઘણી દયા આવત, એટલે મને

એકલી મૂકીને જાત નહિ. હશે, હવે તને જે સાંઝે લાગ્યું તે ખરું. (આગળ આસતાં આસતાં)

(શંકરનંદના મહિનાનો રાગ-દેશ.)

- હાર આ દેખું ડુંગર તણી, વાંકી મૂકી જણાય;
 ઉંચી નીચી તેમાં ટેકરી, ગણતાં તે ન ગણાય. ૧
- પેલા પ્રવાહ ડુંગર તણા, એ તો વેહેતા રે જાય;
 સર્પ જેવા દેખાયછે, જાણે ડંસવાં ધાય. ૨
- વાદળી વિંટાઈ ટાયને, કાલવશે નિજ ભાર;
 સ્નેહવર્ષા વર્ષાવીને, કરશે થંડી ગાર. ૩
- ઓ રે અલી ભૂંડી વાદળી, શુભ મારી તું વાત;
 થંડાને થંડું કરે તેમાં, મ્હોટી છે નહિ વાત. ૪
- ખણ હું તપેલી તાપથી, તે પર કરીને કૃપાય;
 પડ દૂરી મુજ પર આવડી, જેથી બળતા જાય. ૫
- ખીજ પેલી દેખું ડુંગરી, લીલા, પીલા પોશાક;
 પાંખડી, ફૂલ, ફળ ભાત છે, મોર, મૃગ વળી કાક. ૬
- ફેહેર લીલી, પીળી લાખેણી, શોભાનો નહિ પાર;
 સૌભાગ્યવંતી આ સુંદરી, તારે તો જેજેઠાર. ૭
- સાર નથી કરશે માહરે, મારે નહિ શણગાર;
 ખણ મારે ગરજ તેની નથી, ઘટયો કાયાનો ભાર. ૮
- હલકાં થયાં તરણા થકી, ઘટયો વફર બોજ;
 એવી નિસાસણી હું થઈ, તમારે બાઈ માંજ. ૯
- લો હવે તો રામ રામ છે, હું તો ચાલી રે જાઉં;
 મળું જો મળાય માતતાતને, મારાં દુખડાં હું ગાઉં. ૧૦

(આગળ આસવા માંડે.)

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, ચંપાનગરી.

જીવરાજ અને કમળા.

કમળા—મારી છોકરી છેલ્લી વારે કમોતથી મોઢી ખુશીથી વળાવી તો ખરી, પણ શાય એધડિયામાં વિદાય કરી, જે ફરીથી તેને જોવા વારે આવ્યો નહિ. જે દિવસથી એના મોતની કાળોતરી આવી છે, તે દિવસથી એક ઘડી મને સાંભર્યા વિના રહેતી નથી. રાત દિવસ એનું રટણ થયાં કરેછે. નિસ એનાં શમણાં આવેછે. આજે તો એણે મારી સાથે પારવની દુઃખની વાતો કરી, અને જાગી તો જતી દેખાઈ. મારે મ્હોડેથી નિંદા તો ક્યમ થાય; માનો ન માનો પણ એનો જીવ કમોતે ગયો, તેથી ભૂત થઈ અહિ આવી રહી છે.

જીવરાજ—મારા ને તારા વિચાર બધા મળેછે. હું તને માંડીને કહું તો તું હાકી જાઉં. મને પણ એ બીજે ત્રીજે દેખા દેછે. તે દિવસે આપણે પુણ્યદાન કરી દીધું, ને સ્નેહપુર જવાના દર્વાજા બાહાર મ્હોટી ધર્મશાળા બંધાવી, તેમાં મહાદેવનું દેવલ ચણાવ્યું, ને શિવની સ્થાપના કરી, સારે જાણે એ આવીને મારી ડોક બાઝી, ને કહેવા લાગી, કે, “પિતાજી! હું મરી ગઈ છું, પણ તમારું હેત મારા ઉપરથી ઓછું થયું નથી. મારે માટે તમે તમારું વૃદ્ધ શરીર બળાપો કરીને અર્ધું કરી નાખ્યું, ને ઘણી ખરી પુણ્ય મારી પછવાડે દાન કરીને પાર મૂકી.” મને તે રાતે ધુનરે વઘૂટયો, ને જાગ્યો તો તેને દીડી નહિ. રાત પડેછે, કે હું તેને ઘરમાં ફરતી દેખતો ના હોઉં એવા ભણકારા વાગેછે. સોમવારે સોમવારે રાતની વેળાએ દર્વાજા બાહાર આપણી ધર્મશાળાના શિવાલયમાં પૂજા કરવા જાઉં છું સારે મશાલનું અજવાળું હોયછે, પણ આસપાસ આડી આંખે ધાસ્તીથી જોઉં છું, કે તે મારી પછવાડે આવતી તો નથી? એકનું એક છોકરું, અવસ્થા થઈ એટલે કશી આશા નહિ, ને ધન માલ આદિ ઉપભોગ કરવાનું ધણું રહ્યું; પણ કોઈ પાછળ ભોગવનાર નહિ એટલે મન કહ્યું ક્યમ કરે. ઈશ્વરેચ્છા, નીપજાયું તે ખરું, હશે. એ વાત હવે વધારે લં-

ખાત્રામાં ફળ નથી. (પ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરેછે.) આજે તો આ પ્રાહ્મણો રૂઢી કરીને આવ્યા છે, તેમને દક્ષિણા આપી, સાથે લઈ, દર્શન કરવા જાઉં છું.

(પ્રાહ્મણો રૂઢીનું ફલ આપી આશીર્વાદ ભણેછે અને દક્ષિણા લઈ જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, ચંપાનગરીની ભાગોલ.

લલિતા—ઓહો ! હું કેટલું બધું અથડાઈ ત્યારે આજે ચંપાનગરીનો પતો લાગ્યો, પેલા વટેમાર્ગનું કલ્યાણ થજે, જે એણે મને સીધે રસ્તે પાડી. નહિકર અત્યારે ક્યાંય અરણ્યમાં ફાંફાં મારતી હોત. ચાલતાં દિવસ પણ ઓછા થયા નથી. વાંદ હવે ઘણી ધાસ્તી રહી નથી. ઓહો ! મારા નગરનો દર્વાજો પેલો સામો દેખાય, પણ તે અત્યારે બંધ છે. રાત્રિ તો અર્ધી ગઈ છે એટલે બંધ હોયજ. ઠીક છે, આટલા દિવસ વગડામાં રાતવાસો રહ્યાં, ત્યારે એક રાત્રિ નગરની ભાગોળે પડી રહીશું, તો કાંઈ વધારે લાગવાનું નથી. અરે આ તો કોઈ નવું સ્થાન થયેલું દેખાયછે. વાહ ! શી શોભાયમાન બાંધણી છે ! અરે ! મારા નગરની આસપાસ સારો ફેરફાર થયો, ત્યારે મારી સ્થિતિનો નફારો ફેરફાર થયો. અત્યારે મારાં માઆપ શું ધારતાં હશે ? તેઓને ખબર હશે, કે, અમારી છોકરી ભાગોળે ભગી આવી છે; પણ દર્વાજો બંધ છે તેથી રાતવાસો રહેવાને નિર્ભયસ્થાન ખોળેછે ? ના રે તે બિચારાં ક્યાંથી જાણે ! વાંદ, મારી પ્રિય સખી પ્રભાવતી અહિં હશે કે સાસરે ? એને કેટલે બધે દાહાડે મળીશ ! તે મને જોશે અને મારા દુઃખની વાત જાણશે, ત્યારે કેટલી બધી દુઃખી થશે. અરે ! આજ ભાગોળેથી હું સાસરે જવા નીકળી ત્યારે કેટલો બધો દબ્બદમો હતો ! કેટલા બધા લોક એકઠા થયા હતા ! તે સમય મારા મનમાં કેવી આશા હતી ! ને આજે હું કેવી નિરાશ થઈ ગયેલી અને દુઃખિયારણ થઈ પડી છું. મારો પંથીરામ તે દિવસે કેવી ઉલટથી મારી સાથે આવ્યો હતો. હું પાપિણી, તેને વગડામાં ધાથી હુંદારી ગએલો, અને લોહી લોવાણુ થઈ ગયેલી, સ્થિતિમાં પડતો નાખીને ચાલતી થઈ હતી. અરે મારા પંથીરામ ! તેં મારે માટે બહુ સહન કર્યું, તે મહા મુલ્યવાન તારો પ્રાણ પણ મારેજ માટે તેં ખોયો. હું નગરમાં જઈશ, ને તારી સ્ત્રી અને છોકરાં આશાબર મળવાને આવશે, તેમને હું શું ઉત્તર આપીશ ! અરે ભગવાન, જેમ જેમ હું નગર પાસે આવતી ગઈ, તેમ તેમ મારો પગ ભારે થવા લાગ્યો અને દિલ ગભરાયું તેનાં અજાણ કારણ. અરે, મારા સંબંધી જે

ને નિપજ્યું છે, તે તો ઠાઠના માનવામાં આવે નહિ એવું છે. આમ ઉભાં રહીને ક્યાં સુધી વિચાર કરવો, ચાલ હવે તો આ સ્થાનમાં જઈને જરા આરામ લેઉં. (ધર્મશાળામાં પેસેછ.) અરે ! આ તો ચારે મગ બંધ વિનાનું છે. પાલખો આદિ છે તેથી કામ હજી ચાલેછે. આ દર્વાજો ઉઘાડો રેહેછે, તેથી નિર્ભય જગ્યા શોધવાની જરૂર છે. આ તો વચ્ચે શિવાલય હોય એમ જણાયછે. ચાલ માંહ. (માંહ પેસેછ.) હા ! છેક માંહેલો ને મંડપ છે, તેમાંજ દ્વાર બીડીને પેસું.

(તેમ કરીને અંદર સૂતેછ.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, શિવાલય.

જીવરાજ, મશાલચી, કેટલાક બ્રાહ્મણ.

પેહેલો બ્રાહ્મણ—અરે દેવદત્ત. દ્વાર તો બંધ કરેલાં છે, એ કેમ હશે ?

બીજો બ્રાહ્મણ—કોઈ વળી માંહ પેહું હશે, ને દ્વાર બીડ્યાં હશે, તેમાં બીની શું કરવાને જાઓછે ?

જીવરાજ—કમાડ ઉઘાડતા નથી. ને ભાંજગડ શી કરવા માંડી છે ! (પાસે આવેને) કમાડ દીધેલાં છે કે શું ? (ડરીને આગલા મંડપમાં જતાં) માંહ કોઈ પેહું હોય ને બંધ કચ્ચાં હોય, તો બોલાવો જોઈયે, કોઈ બોલેછે ?

ત્રીજો બ્રાહ્મણ—માંહ કોણ છે ? ને હો તે ઉઘાડજો-ઓ-ઓ.

લલિતા—(ચકિત થઈને) જરા આંખ મળવા આવી હતી, એટલામાં વળી આ કોણ પાપ આવ્યું ? જો ઉઘાડીશ તો પાછા ભોગ મળશે, માટે બોલવું નહિ.

ચોથો બ્રાહ્મણ—અરે, કેમ રે કોઈ બોલતું નથી ! ને હો તે ઝટ ઉઘાડો. અમારે શિવપૂજન કરવાનો નિયમ છે, માટે જો ઉઘાડશો નહિ તો કમાડ ઉતારવાં પડશે.

લલિતા—(માંહ રહી રહી) હવે ચાલે એમ નથી. કોઈ પૂજના નિયમવાળું છે, તેથી ધાસ્તી તો નથી. ને નહિ ઉઘાડીયે તો કમાડ ઉતારીને માંહ આવશે, ત્યારે વધારે હરકત છે, માટે ચાલ ઉઘાડું. (ધ્રુવતી ધ્રુવતી ઉઘાડે, તેટલામાં મશાલચી ને આમળના મંડપમાં જીવરાજ પાસે ઉભો હતો, તેનો મશાલક ગ્રાંથ અન્વાણુ લલિતાના કરમાઈ મથેલા મ્હો ઉપર પડ્યું તે જોઈને જીવરાજ ને જીવરાજ ને જીવરાજ રહ્યા હતા તે)

જીવરાજ—નાસો રે ભાઈ નાસો. (તે દોડે ન તેની પછવાડે બ્રાહ્મણ પાણ નાસે છે. દરમિયાન પાંચ આંગળો, એટલે દોડ બંધ કરી, ઉતાવળી ચાલે જાય છે, જીવરાજ પછવાડે જીવે છે ને આમળ ધર્યાં કરે છે.)

લલિતા—(ભયભિત થઈને) ખરે, આ કાણુ હશે ? એ તો સર્વે મારાથી છળીને નાશી ગયા. મને પિશાચિણી તો નહિ જાણી હોય ? તે તેમની મેળે ગમે તેમ જાણેા. પણ એ બધા નગરમાંથી આવ્યા હશે. ચાલ જો તેમ હોય તો હું પણ પાછળ પાછળ માંહ પેશી જાઉં એટલે નીકાલ આવે. (જાય છે.)

જીવરાજ—અધ્યા મશાલચી ? મેરની, પાછળ ક્યમ પડે છે. પગ ભાગ્યા છે કે શું ? (પછવાડેથી લલિતાની વગળે છાયા દીઠી, એટલે વધારે દોડે છે, પણ પાછળ ન જઈ વગર રહેવાનું નથી. લલિતા પણ ત્વરાથી તેમની પાછળ જાય છે.)

લલિતા—આ તો આશ્ચર્યકારક વાત છે, આગળ દોડે છે એનો ધાટ તો મારા પિતા જેવો જણાય છે; ને વળી મારાજ ઘર જાણી બધા ધખડ ધખડ-જાય છે. અરે એ તો નહિ હોય ? જો ખરી વાત ? આ મારા ઘરમાં પેઠા. અરે ચાલ દોડ, તેઓ ચપોચપ માંહ પેશીને બારણાં બંધ કરી દેશે. (પછા બધા ઘરમાં પેશી જાય છે, ને લલિતા પણ દોડીને માંહ પસે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, જીવરાજની હવેલી.

જીવરાજ, કમળા, બ્રાહ્મણો આદિ બીજાં માણસ અને લલિતા.

જીવરાજ—અલી ! ખાધોરે ખાધો ? (ગભરાઈને વચ્ચે પધારી પડી હતી તેમાં પડે છે.)

કમળા—હાયરે ! આવડું શું છે ? આ તમને શું થયું ? તમે ક્યમ ઉઝાલા મારો છો ?

જીવરાજ—(ચાકમાં લલિતાને જોઈને.) અરે ! એ પેલી મોઢ, પેલી મને ખાવા આવી છે. મરેલી વેરી થઈને મારવા આવી છે રે મારા બાપ ! !

કમળા—(ચાકમાં જોઈ.) હાય રે ખરેસ્તો ? એ તો આપણી લલિતા, જીવેને ડોળા કાઢાડે છે.

પેહેલો બ્રાહ્મણ—અરે પિશાચ ! પિશાચ ! દુષ્ટ પિશાચ !

બીજો બ્રાહ્મણ—દુષ્ટ પિશાચિણી ! ગમન કર, ગમન કર, નહિ કર અહિ વાતમ કરવી પડશે.

જીવરાજ—(ઇળી ઇળીને હિંચાળા મારેછે, તેને ત્રીજો અને ચોથો બ્રાહ્મણ તથા બીજા માણસો ભેરથી ડબાતી રાખેછે, તોપણ) અરે, એને મારી કાઢાડો રે ! નહિ કર મારો જીવ જશે. (માણસો ને હોકું તે લઈ લલિતા ઉપર ફેંકેછે.)

લલિતા—(મનમાં) મારા ઉપર ઈશ્વરનોજ ક્રોધ થયો છે. હું જીવતી છું, તેમ છતાં મારાંજ માખાપ મને પિશાચિણી ગણી મારો બિઃકાર કરેછે અરે ઈશ્વર ! (તે મારને નહિ ગણકારતાં બધાંની ખાતરી કરી આપવા આમળ ધસેછે બેટલે.)

જીવરાજ તથા કમળા—હાયરે ! રાંડ લોહી ચૂસવા આવી. (તેઓ અહિં તહિં ફોડમદોડા કરેછે. બીજાં વેહેમી માણસો પણ વેનખાં ખરી ભયછે ને છેટેથી ને હાથમાં આવ્યું તે તેના ઉપર ફેંકેછે.)

લલિતા—(એક પ્યાસો ભેર ભરચો ષટમાં વાગ્યો તથા) હાય રે, હું મરી ગઈ મને ગરેલીને તમે શું કરવા મારોછો રે મારાં માખાપ ! તમે આવાં નિર્દય થઈ ગયાં છો એમ જાણત, તો હું અહિં શું કરવાને આવત રે. મારી સૂતેલી બરોલમાં વાગવાથી ઘણી કલ ચડી. (બીજો પ્યાસો કપાળમાં વાગ્યો તથા ઊર્ધ્વગત થઈ પડેછે.)

રસોઈયા—(એક ખુણ પડચો ઉપતો હતો તે કોઈના પત્ર તળે ડબાયો બેટલે હિંચાળો મારીને.) અરે કોણુ છે ? અત્યારે કોણુ છે ?

ચોથો બ્રાહ્મણ—હવે હળવો ઈર હળવો, બે પેલી લલિતા પિશાચિણી થઈને આવી છે તે પેલી પડી. વધારે શોર કરીશ તો તારું લોહીજ ચૂસી ખાશે.

રસોઈયા—જા જા, બીકણુ બૂમણા ? ભૂત તે આમ પડી રહેતું હશે ? વળી ભૂત શું ? (ધશાને લલિતા પડી હતી ત્યાં જઈ તેણે માણું ઉંચું કરી) અરે, આ તો લલિતા છે ! (કરીને જરા પાછો ખસેછે.)

લલિતા—હા ભાઈ ! હું જીવતી છું રે. લલિતા નથી મોઈ.

રસોઈયા—એહેન લલિતા ! તમે જીવતાં છો ?

લલિતા—હા, હું જીવતી છું. દુઃખે મરેલીછું અને વળી અહિં મને માખાપે ફરી મારી નાંખી રે મારાં માખાપ ! મારા કપાળમાંથી લોહી બહુ વહ્યું તેથી મને તંમર ચડ્યાં હતાં.

રસોઈયા—(લોહી લોહ નાંખીને) અરે વેહેમિયો ! તમે કોઈ કાંઈ નાંખશો નહિ. ભૂત નથી, પણ જીવતી લલિતા છે. ,

બધાસાથે—હે લલિતા ! જીવતી છે ?

લલિતા—મારી વાહાલી માડી ! તું પણ મારાથી બીની ને નાશી ગઈ ? (એક પછી એક બધાં કરતાં કરતાં પાસે આવતાં ભયછે.) મારી મા એમ નથી આવતી ?

રસોઘ્યો—(આંખમાં આંસુ આણીને) બેહેન ! મહા કોપ થયો છે. અમે બધાં તમને તો મરી ગયેલાં જાણિયે છિયે, તેથી તમારી મા તમારાથી ડરે એમાં નવાઈ નથી.

લલિતા—હાય રે ! એવા સમાચાર અહિં ક્રિયા વેરિયે મોકલ્યા ?

રસોઘ્યો—તમારા સસરાનાજ હાથનો કાગળ આવ્યો હતો, કે લલિતાને સાપ ડસ્યો તેથી મરી ગઈ છે.

લલિતા—શિવ ! શિવ ! શિવ ! આ બધાં છળદાસ અને પેલી રંડાન કર્મ. અરે ભગવાન ! એ તે કેવાં પાપી, પ્રપંચી ?

રસોઘ્યો—છળદાસ કોણ ?

લલિતા—ભાઈ, એ વાત લાંબી છે. મને મારો વર મારી નંખાવા લઈ ગયો હતો, તો હું પારકાને શો દોષ દેઉં ?

રસોઘ્યો—(શેઠ શેઠાણીને) તમે ક્યાં સંતાઈ પેઠાં છો ? આવોની, આ તો કાલા કરની વાત ! (તમને શેઠા શ્રદાડઉં.)

જીવરાજ—એ રંડા ગઈ કે છે ?

રસોઘ્યો—રંડા કોને કોહોછો ? આ તે શું ગાંડપણ ! આપણી લલિતાને એનો વર મારી નંખાવતો હતો, તેમાંથી નાશીને આવી છે, ને તમે આ શું બકોછો ! જાઓ મારા શેઠ, જરા તો વિચાર કરો !

કમળા તથા જીવરાજ—હૈં ! છોકરી જીવતી આવી છે ?

રસોઘ્યો—હા, હા, આવે.

લલિતા—(તમને આવતાં જોઈ.) ઓ મારાં માબાપ ! હાય રે, તમે મને મુનેલી જાણી ! માડી ! મારે માથે દુઃખનાં ઝાડ ઉગવાં બાકી રહ્યાં છે. (તેની કાઠે બાઝી રડઉં.)

કમળા તથા જીવરાજ—ઓ મારી વાહાલી ! તું આવી દુઃખી થઈ ? અરે, આ તે ક્વમ કે સાચુ ? (જીવરાજ મૂંઝા ખાઈ પડઉં.)

લલિતા—(તેને બાઝીને) પિતાજી, સ્વમ નથી, તમે હબકશો નહિ. હું જીવતી છું, પણ મેં જો દુઃખ વેઠ્યું છે, એ જો તમે બધું સાંભળો, તો અસારે શું થાય તે કહી શકાતું નથી (બકુ રડઉં.)

જીવરાજ—(સાવધાન થઈને) ઓ મારી દુઃખી લલિતા, ભગવાને તને જીવતી ઘેર આણી, એજ તેનો પાડ.

કમળા—બાપુ ! પંથીરામ ક્યાં ? એ કેમ તારી સાથે નથી ?

લલિતા—માતા ! તે મને ઉગારવા જતાં પેતે મરાયો. અરે ! હું પાપણી મોઢ હોત, ને એ ઉગર્યો હોત તો સાર થાત. એની વફાને હવે

હું શું કહીશ. અરે! એનો છોકરો એના પંથીઆપા માગશે તો હું ક્યાંથી આપીશ? (રડે.)

જીવરાજ—દીકરી! તું બળાપો કર મા. એનાં બાયડી છોકરાંને સદા આપણે પાળીશું.

લલિતા—પણ પિતાજી, પંથીરામની જગ્યા આપણાથી નહિ પૂરાય, અરે, એને અહિ બોલાવી લાવો. (એક જણ બોલાવવા દોડી જાય છે.)

કમળા—દીકરી! મારી વાહાલી દીકરી! તું આમ રડ રડ કરીશ તો થાક ને દુઃખની મારી વળી વધારે લેવાઈ જઈશ. જવઝો ભાઈયો, કાઈ એની સખીને બોલાવી લાવો, જે એ એને જરા સમજાવે. (એક જણ જાય છે.)

લલિતા—શું મારી પ્રભાવતી અહિ આવી છે?

જીવરાજ—હા, આપુડી! તે આવી સારની તારૂં મોત જાણીને, બી-મારી સરીને અર્ધી થઈ ગઈ છે.

કમળા—અરે, એનાથી ઘરમાં પગ તો શાનો મૂકાય, પણ આપણા બારણા સામું જુવેછે, કે મને દેખેછે, તો એનાથી રડી જવાયછે. અરે બે-હેન! અમને કાંઈ ઝોઝું થતું નોહોતું, પણ એના બળાપા સાથે જ્યારે અ-મારી બળતરા મેળવતાં સારે તે ઘણો વધી પડતો.

પ્રભાવતી—(પ્રવેશ કરીને.) ઝો મારી પ્રિય સખી! (તેને વળગી પડે.)

લલિતા—(વળગીને ખુબ રડ્યા પછી.) ઝો મારી પ્રાણુસખી, તું પણ સાસરે જઈ આવી, ને હું પણ સાસરે જઈ આવી. તું તો થોડી વેળાને માટે આવી, પણ હું તો હવે સદાને માટે આવી. સખી મારા સંસારની સમાપ્તિ થઈ ચૂકી છે.

પ્રભાવતી—મારી પ્રિયસખી, તું શું કહેછે, આ તે શી ગજબની વાત!

લલિતા—જયતમાં જેટલો ગજબ હોય તેટલો સમરાર્ધને મારા ઉપર મુજસ્યો છે. સખી, માતા, પિતા, માઈ હૈયું એટલું બધું ઉભરાઈ આવ્યું છે, કે તે ખાલી કસ્યા વિના અમુઝણનો ડચૂરો મારા પ્રાણ રૂંધી નાંખશે.

પ્રભાવતી—સખી, તારા હૈયાનો ભાર તું ખાલી કરી દે, અને અમને વેહેચી આપ.

લલિતા—અરે, મને સાસરે વળાવી હોત નહિ તો આરાથી જીવાત પણ મારી બધી આશા હવે ધૂળ મળી ગઈ, (જેસે.) હું સસરાને ઘેર જઈને બેઠી, કે મારી સાસુ નહુંદે મારી સાથે કંજિયો માંડ્યો, મારા સસરા પેલા નાશી ગયેલાને ખોળવા ગયા હતા, તે આવ્યા પછી તે દુખિયારાએ પોતાનો ઘણો બળાપો જણાવ્યો. અરે, એ બિયારા પેલિયોના દુઃખથી સદાના બળેલા છે. પણ હવે તો તેમની બળતરાનો પાર નહિ હોય. ઘર-

ખાર વિનાના, દામ, ઠામ, ને હામવિનાના, અને પોતાના કુછંદી છૈયા વિનાના, હવે તો એકલા મોતને આશરે પડ્યા હશે. એમના સારા સ્વભાવને લીધે મને એમની ઘણી દયા આવેછે. અરે ! હવે એમનું શું થશે ?

પ્રભાવતી—સારે શું નંદનકુમારને કાંઈ થયું છે ?

લલિતા—હા સખી, ખાડો ખોદે તે પડે. હવણું હું બધું કહું છું, પણ પિતા, મારા સસરાની તમે સંભાળ લેજો. એ દુષ્પિમારને દુઃખમાંથી તારવાને તમે એને આશરો આપજો. એમના દીકરાએ એમનું સર્વસ્વ ઉરાડી દઈને એમને દરિદ્રતાની રાખે રખેજ્યા છે.

જીવરાજ—આપુ ! તું એમની ચિંતા કરીશ નહિ. હું મારી જાતે એમની પાસે જઈને જોવો કેહેશે તેવો આશરો આપીશ, અને દુઃખ મટાડીશ.

લલિતા—પણ પિતાજી ! એમના મનનો ભડકો તમે શી રીતે ઓલવશો ? અરે મારા કાળજમાં હવે જેવી હોળી ઉડી છે, એવી એમના હૈયામાં ઉડી હશે તે તમારાથી નહિ ઓલવાય.

કમળા—નંદનકુમારની લાય મારા કાળજમાં લાગી તેમ તેનામાં પણ લાગી હશે. અરે ભગવાન ! આ તે શો કોપ ?

લલિતા—સખી, એ મૂર્ખ, અભણ, અને સર્વે દુર્ગુણના ભરેલાને મારી જરા પણ દયા આવી નહિ. એણે વિનાપરાધે મારા ઉપર કોપીને મને આ ગાત્ર ઉપર લાતો મારી તેથી હજી પણ મોતીની ભાત મારે ગાલે ઉડી રહી છે.

પ્રભાવતી—નહોર, દુષ્ટ.

લલિતા—અરે એટલેથી મારો છૂટકો ના કર્યો, પણ લાતોનો પ્રહાર એટલો બધો કર્યો, કે હજી તે મને સાલેછે અને મારા પેડુમાં અતિશય કળતર થાયછે. અરે, એટલાથી તે ધરાયો નહિ. હું જરા શુદ્ધિમાં આવી સારે એક જંગલમાંના ખંડેરમાં ગાંસડીમાં બાંધેલી જણાઈ અને કદપાંતથી છૂટી.

જીવરાજ—હંધમાં તને ગાંસડીમાં બાંધીને ચંડાળ લઈ ગયો હશે.

લલિતા—એની વાહાલી ગણિકા અને દુષ્ટ છળદાસે મળીને એ બંધી ગોઠવણ કરી હશે.

જીવરાજ—તારા મરી ગયાનો કાગળ પણ એમણેજ જૂઠો લખ્યો હશે.

લલિતા—હા, એમજ થયું હશે. પણ મને મારી નાંખવાને જેને કહેવું તે પૂરવિયો, એ બંધાને દંડ કરીને, મારી પછવાડે ધાયો. અરે, એ કાળમુખાને સંભારતાં હું કંપું છું. એ મને અયોગ્ય લયન કેહેવા લાગ્યો, ને હું ગભરાવાલાગી, તેવામાં મારા પંથીરામને પેલાની શોધ કરવા મોકલ્યો હતો તે અચાનક ત્યાં આવી પોહ્યાંચ્યો.

જીવરાજ—અરે, ત્યારે શું પુરવિયાની સાથે લડતાં તે મરાયો ?

લલિતા—હા પિતાજી, માઈ રક્ષણ કરવા જતાં તે મરાયો. અરે, તે વેળાનો એનો લયંકર અને ગાભરો દેખાવ મારી દૃષ્ટિથી ખસતો નથી. પં-
થીરામ ! પંથીરામ ! મારા વાહાલા પંથીરામ !

પંથીરામની સ્ત્રી—(પોતાના છોકરાસહિત પ્રવેશ કરીને રકતાં) અરે ! મારા ધણીને શું થયું ? મારો અવતાર કેમ જશે ?

લલિતા—બાઈ ! મારે માટે એ મરાયો, તે મારો અપરાધ ક્ષમા કર-
જે. છોકરા, બાપુ, મારા બાઈ ! તારા પંથીબાપા મારે માટે મુઆ જણી,
તું તારી નિર્દોષ આંતરડી કકળાવીને મારા ઉપર નિશ્વાસ નાંખીશ નહિ.
અરે, એ નિશ્વાસની જવાબાએ બળી જતાં પણ મારો છૂટકો નહિ થાય.

છોકરો—(રકતાં) મારા પંથીબાપાને તમે ના લાવ્યાં; તે શું પછ-
વાડેથી આવશે ?

લલિતા—બાઈ ! હવે હું તને શું ઉત્તર આપું. એણે મારે માટે
પ્રાણ ખોયા છે. અરે માઈ દુઃખી કાળજી કોરાઈ નથી જતું ? અરે ! તે
હૂંદાઈ જાઓ કે આ કાળના દુઃખમાંથી હું છૂટુ. બાપુ ! તારા પંથીબાપા મારા
પ્રાણ સાટે આવી શકતા હોય તો મને દુઃખ એણું લાગે, એના જેવા સ્વામી-
ભક્ત માટે, મારા પ્રાણ આપવાને હું તૈયાર છું.

પંથીરામની સ્ત્રી—(રકતી રકતી) એહેન ! જે થયું તે થયું. અમારા
બાંધમાંથી એ જવાના હતા તો તે બીજી રીતે પણ જાત, તે કરતાં, પો-
તાના ધણીની સેવા કરવામાં તે મુઆ છે, તો તેથી મને જરા સરખો પણ
દિલાસો છે.

પ્રભાવતી—અરે, એ મુઓ નથી, પણ જગતમાં પોતાનું નામ અ-
મર કરી ગયો છે. ધણીની ચાકરી કરતાં એને વિલાની વાતો દૃષ્ટાન્તમાં
અપાશે અને એનો કીર્તિદેહ બંધાયેલો રહેશે. બાઈ ! તમે વધારે બળાપો
કરો નહિ. લલિતા ! તારી કર્મકથા આગળ ચલાવ.

લલિતા—(ઉઠીને) એક પર્વતપુરીના—અરે, ઓહ, માઈ કાળજી
ચંપાઈ જાયછે. ઝાઝું નથી બોલાતું. ઓહ, ઓહ. સાર એ જે, મહાકષ્ટ
વેઠતી અહિ આવીછું. (અમળાઈ પડેછે. અને પછી કેટલીક વાત જાને માને પ્ર-
ભાવતીને કહેછે.)

કમળા—બાપુ, ઈશ્વર તને સાહાય્ય થયા. (તેને ઝીલી રાખેછે.)

પ્રભાવતી—હા, ઈશ્વર એને આ વેળાએ સાહાય્ય થયા એટલુંજ નથી
પણ એ દારે બહુતું કલ્યાણ થશે; કેમકે એની વીતક વાતો સાંભળીને
અવિચારથી પોતાની વાહાલી દીકરિયોને દુઃખદરિયામાં નાખનાર તેમનાં

માઆપ બોધ લેશે. અરે ! મારી સખીના દાખલા ઉપરથી જે કાંઈ બોધ લેશે નહિ તો પરમેશ્વર તેના ઉપર રૂઠશે. અને તેના ઉપર વિપત્તિ વરસાવશે. (આસપાસના લોકો બેઠકા થઈ જાય છે અને આશ્ચર્ય પામી એક બીજને પૂછપરછ કરે છે.)

લલિતા—પિતાજી ! મારા આવ્યાની વાત ચાલશે તેમ આખું પુર આશ્ચર્ય પામી ઉલટી આવશે, અને અહિં સમાસ નથી માટે આપણે બંધા-વેલા પેલા પુરાલયમાં ચાલો; ત્યાં જરા વાર હું વિશ્રામ લઈશ પછી મારી વીતી કહી સંભળાવીશ; અને તેથીજ મારી અમુઝણુ શમશે.

જીવરાજ—ઠીક સારે, (બધાં ત્યાં જાય છે, અને સવાર થતાં આખું પુરાલય ઉભરાઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ, પુરાલય.

જીવરાજ, કમળા, લલિતા, પ્રભાવતી અને પુરજનો.

જીવરાજ—જેયું બેઠેન ! નગરના લોકોનો તારા ઉપર કેટલો બધો ભાવ છે ?

લલિતા—હા પિતાજી ! (વજ્રાસન ઉપર ચઢતે) પુરજનો ! મારા ઉપરના સ્નેહભાવને લીધે તમે મારી વીતી સાંભળવાને અધીરાં થઈ એકઠાં થયાં છો તો મારી કર્મકથા સાંભળો :—

શેઠ સગાળશા સાધુને સેવે—એ રાગ.

અરે દુઃખ શું કહું મારું રે, શુદ્ધે દિલ દુખશે તમારું રે. ૧૬.
કુલીન કુટુંબને શોધી દીધી મને, સુખ સાઈં સારે ઘેર;
સુખ તો ગયું ક્યાંય દુખઝાડ ઉગ્યાં, ઉલટો થયો કુડો કેર. અરે દુઃખ ૧
હું જાણુતી જે હશે વર રૂડો, સારાનો સારો સુત;
રૂડી જેડી થવા રટણુજ કીધાં, પણ તે નીકળિયો કપૂત. અરે દુઃખ ૨
યોગ્ય થઈ વયે સારે ગઈહું, હર્ષથી સસરાને ઘેર;
વેશ્યામાં વંટેલ વર હતો મારો, પ્રીછો તેની કહું પેર. અરે દુઃખ ૩
ધરખાર છાનાં વેચી ધન સોખ્યું, ગણિકા વા'લી તેને હાથ;
દોષ ખૂપાવવા છાની તે નાહી, નાહો પાછળ મારો નાથ. અરે દુઃખ ૪
સસરા મારા શોખવાને ગયા'તા, નણુદી સાસુ હતાં ઘેર;
ગઈ તેવી તેઓએ રાડ મચાવી, જાણે જૂનું હોય વેર. અરે દુઃખ ૫
' પગલાં નકારાંની વહૂ તો નિસાસણી, તેથી વળ્યું સલાનાશ; '
એવા ખીજ અપવાદ મૂકી મને, બહુ ઉપજાવ્યો ત્રાસ. અરે દુઃખ ૬

સસરે ને સ્વામિ આવ્યા ઘેર પાછા, તોપણ કંકાસ તેમ;
 ઘાટ જીવો એવા કુલીનના ધરનો, કુલીન કે'વાં એવાં કેમ? અરે દુઃખ ૭
 વરને વા'લ કરી મળવા ગઇ તો, ઢોળી પાડી મારી લાત;
 એક વાગી કાનના કાપ પર તે, જીવો તેની ગાલે ભાત. અરે દુઃખ ૮
 કોણ માળાપત્ની કોણ હું કન્યા, કેવો મળ્યો મને કાન્ત !
 સંસારનાં સુખ સાસરે શોધતાં, કેવી રડી હું એકાન્ત. અરે દુઃખ ૯
 ખંમા ખંમા કે'વા માણસ મુજને, પિયરમાં સુખનો ન પાર;
 ચોભીલી થઇ મૂર્ખ નાથ મળ્યેથી, રડવું રહું ચોધાર. અરે દુઃખ ૧૦
 હું અખળા માઈ જોર શું ઝાઝું, દુઃખની મારી સૂતી દૂર;
 ઉંઘી ભારે મારી ગાંસડી બાંધી, કાઢોની મારી શી કસૂર. અરે દુઃખ ૧૧
 વગડાની વાડીના ધરમાં મૂકી મને, છૂટી તો પાસે ન કોય;
 પાછળ એક પુરવિયો પડ્યો, તેણે પકડી પાડી, નાઠી તોય. અરે દુઃખ ૧૨
 કા'ડી કટારી કે' માઈછું તુજને, મળતો આમાં તુજ નાથ;
 પણ છોડું જો તું માન્ય કરે માઈ, થઈ મારી રહે મુજ સાથ. અરે દુઃખ ૧૩
 શૂણી વચન ભૂંડું ક્રોધ ચડ્યો મને, પણ માઈ શું ભાં જોર;
 લાજ લેવા ધસ્યો આવી અંગે તેવો, પાછળથી થયો શોર. અરે દુઃખ ૧૪
 મુજ સ્વામિ, સસરાને શોધવા કાજે, પ્રેસ્યો હતો પંથીરામ;
 આવી અચાનક એણે અડાવ્યો, પણ તેથી કથળ્યું કામ. અરે દુઃખ ૧૫
 મારામારીમાં મરાયો તે જોઈ, હું પણ થઈ બેશુદ્ધ;
 પર્વતપુરીનો રાજા આવ્યો ભાં, તે પણ એવો અખુદ્ધ. અરે દુઃખ ૧૬
 મારી પુરવિયાને, પટરાણી કરવા, લઈ ચાલ્યો પોતાને પુર;
 કેદ કરી મુને મેહેલમાં જઈને, પાસે નદી ભરપુર. અરે દુઃખ ૧૭
 જાળવવા લાજ જાવું મેં ધાસ્યું, પણ નાસવાનો ન કામ;
 ઉંચી અગાશી ઉપરથી પડી હું, નદીમાં લઈ રામનામ. અરે દુઃખ ૧૮
 હાથ ચડ્યું લાકડું પાણી પીતાં, બાઝી, ભૂલી પછી ભાન;
 ભાંધી ગઈ ક્યાં, કોણે મુને કા'ડી, તેની નથી શુદ્ધ સાન. અરે દુઃખ ૧૯
 વર મારાની વા'લી વેશ્યાની બે'ની, શુદ્ધિ આવ્યે જોઈ પાસ;
 કર્મનો જોગ કેવો આવી બન્યો, ઉપજ્યો અતિ મને ત્રાસ. અરે દુઃખ ૨૦
 મારી કને કુડાં કર્મ કરાવા, વેશ્યાનો હતો વિચાર;
 સાંભળીને હૈયાસૂની થઇ હું, આંખે ચાલી આંસુધાર. અરે દુઃખ ૨૧
 એકાંત મેડીથી નાશી જવાને, મધરાત ગઇ જે વાર;
 જોડી પલંગની પાડી બાંધીને, નીકળી ચાલી પુર પાર. અરે દુઃખ ૨૨

વિજળી ઝળકતાં કોઈ પુરૂષે, મૂકી મારી પૂઠે દોટ;
 જમણું ઝલાઈશ તેથી ત્વરાથી, ચાલી ચૂકાવી હું ચોટ. અરે દુઃખ ૦ ૨૩
 ગાજવોજ થાય વિવિધ પ્રકારે, તેમાં અંધારી રાત;
 દોડી મરું, અખડાઈ પડું, જીવો, કાંટા સોરાયાની ભાત. અરે દુઃખ ૦ ૨૪
 થાતાં પ્રભાત ગઈ છેક થાકી, ઉજ્જગરે બળે નેન;
 શીતળ ઝાડછાયા નીચે સૂતી, પણ ન પડે ચિત્ત ચે'ન. અરે દુઃખ ૦ ૨૫
 થોડી વારે મારા નાથના મિત્રનો, આવ્યો કુભાન્ડી દાસ;
 લાતો મારી મને ચોટલે ઝાલી, ઘસડી ગયો જ્યાં ઘાસ. અરે દુઃખ ૦ ૨૬
 વાંસો છોલાયો ને લોહી વહ્યું પણ, તેને દયા નહિ દિલ;
 નાંખી નીચે ગળું ખુબ ડાબ્યું. જીવ જવા નહિ દીલ. અરે દુઃખ ૦ ૨૭
 યોગ ઈશે આણ્યો અચરજ જેવો, હરિણ પૂઠે આવ્યો વાધ;
 અચવા કુભાન્ડી કૂદ્યો જેવો તેવો, વાધે ઝાલ્યો લઈ લાગ. અરે દુઃખ ૦ ૨૮
 ઘાસે ઢંકાયેલી હું તો બચી, પછી ચાલી મૂકી તે ઠાર;
 પાંડ પ્રાહા, નદી, નાળાં, ગુફાઓ, ભયભિત ભાસે અપાર. અરે દુઃખ ૦ ૨૯
 દુઃખ વેઠી વેઠી વિપરીત થઈ, વળી બાકી રહી નહિ એક;
 રૂપ ને રંગ બધું બદલાતાં, માખાપ ભૂલ્યાં છેક. અરે દુઃખ ૦ ૩૦
 ભરપૂર હું જે ધણી ખરી વાતે, તેના થયા આવા હાલ;
 બીજી બીચારી હશે બહુ દુખી, કાણુ લે છે સંભાળ. અરે દુઃખ ૦ ૩૧
 સખલા પુરૂષ છે ને અખળા અમે તો, લો તો સંભાળ લેવાય;
 વેહેતી મૂકો દયા દૂર કરીને તો, કેવાં પરિણામ થાય. અરે દુઃખ ૦ ૩૨
 દુઃખ બીજાં ધણાં અમ અખળાને, ભાઈ બાપને ન જણાય;
 છાનાં શેકાઈયે, દુખી બહુ થઈયે, અમથી ઉપાય શો થાય. અરે દુઃખ ૦ ૩૩
 સમભાવ રાખી વિચાર કર્યેથી, તમને જણાશે ભૂલ;
 બેહેનો પુત્રિયોનાં દુઃખ વિદારશે, તો તો મરાશે કૂલ. અરે દુઃખ ૦ ૩૪
 ન્હાનપણે તમે પરણાવો પુત્રી, કેહેવાતું શોધો કુળ;
 ગુણ કે અવગુણ કાંઈ જીવો નહિ, તેમાં મળે બધું ધૂળ. અરે દુઃખ ૦ ૩૫
 દશે દિશા બહુ દૃષ્ટિ કરુંછું તો, દુઃખ દુઃખ દુઃખ દુઃખ;
 આવા જીવતરથી તો મરણુ ભલું જ્યારે સ્વપ્ને ન મળવાનું સુખ;
 અરે દુઃખ શું કહું મારું રે મરણુ તો સૌથી સાઈ રે. ૩૬

(તે વજ્રાસનમાં થાકને લીધે પડી બચે.)

પ્રભાવતી—(તેની પાસે જઈને) પ્રિય સખી, તું બહુજ નિર્બલ થઈ છું.

લલિતા—(ધારે રહીને) સખી, મારાથી જીવાયું છે તે તમને બધાંને મળવા, અને આટલું તમારી સર્વેની આગળ કેહેવાનેજ. બાકી મારામાં હવે કશી શક્તિ રહી નથી, કાંઈ જીવન રહ્યું નથી. મારા કરી આપેલા જીવનની સાથે માંડે બધું જીવન ગયું. (જરસાથી) અરે ! આ પ્રમાણે મારા જેવી હજારો અને લાખો લાચાર છોકરિયો દુઃખી હશે તેની દાઝ કોઈ દીલે લેતું નથી. ‘પશુ દીકરી ને ગાય બ્યાં દોરે ભ્યાં જાય.’ અરે ! આવી નિર્દોષ દીકરિયોના ત્રાસ લેનારા, પોતાના ધરની ખોટી પ્રતિષ્ઠા વધારવાને માટે નામના કુલીન પણ રાક્ષસ, પાપી, ચંડાલ, અને પતિત પતિયોને પરણાવીને, ગરીબ અબળાઓને દુઃખમાં નાંખનાર પાપિયોના ઉપર ‘વ્રહ્માંડ ટૂટી પડજો, અને જગતમાં વર્ષાદ વરસવાને બદલે પરમેશ્વરના કોપનો વર્ષાદ ટૂટી પડજો, (અતિશય સૌશિત ધર્મ જઘન) કે તેમની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવ્યેથી અમારી કકળતી આંતરડીને વધારે કકળાવતાં અટકી પડે, અરે ! ઓ ! અરેરે ! ઓ ! પ્રભુ ! ખોળે લેજો. (સૌશિત ધર્મ નાચે પડે.)

જીવરાજ—અરેરે ! આ શો ગજબ ! (રડે)

પ્રભાવતી—દુઃખભડકાથી બળી જતો જીવ હવે ઉડી ગયો. ઓ સખી ! તું આવું કહીને બળતરા કરવાને શું કરવાને આવી રે. (રડે.)

કમળા—(રડતાં) ઓ દીકરી ! આ દુઃખડામ તો તેં સજ્જડ ખેસાચ્યો, ને તારાં માબાપને દુઃખની ચિતામાં બળતાં નાંખીને નાશી ગઈરે દીકરી. (બધાં કલ્પાંત કરે.)

પ્રભાવતી—મારી છાતી ધણી ભરાઈ આવે છે. દુઃખના આવેશમાં કાંઈ બોલવાનું મને મન થાય છે. અરે પિતા અને માતાઓ, ભાઈ અને બેહેનો ! તમારી સર્વેની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ છે, તે ઉપરથી તમારો લલિતા ઉપરનો પ્રેમ જણાઈ આવે છે, તમારાં સર્વનાં મન હવણાં ગળગળિત થયાં છે, પણ આવાં દુઃખ ધણી અબળાઓ સહન કરે છે, અને તેનું કારણ તમારી અણસમજણ વિના બીજું કાંઈ નથી. નહારા ચાલતા આવેલા ચાલથી જે નુકસાન અને દુઃખ થાય છે, તે જોવું હોય તો આ મારી સખીને જીવો. મારા મનમાં આપણી રીત ભાતનો ધણો ધિકાર આવ્યો છે, માટે તમને કાંઈ પણ કહ્યા વિના માંડે ત્વંદય ઉકળતું હેઠે ખેસશે નહિ. આવેશમાં અયોગ્ય બોલાય તો ક્ષમા કરજો.

કેટલીએક સ્ત્રિયો—રે પ્રભાવતી ! તમે સત્ય કોહો છો. તમારે જે કેહેવું હોય તે કોહો, કે, એકલપેટા પુરષોની આંખો ઉઘડે.

પ્રભાવતી—(વક્તાસન ઉપર ચડીને) (બેલાવર રાગ.)

ધિઃક હિંદુ બાઈ ધિઃક છે, ધિઃક નામ તમારું;	ધિઃક૦ ૧
ખોટી તમારી રીતિથી, બાળો જીવતર અમારું.	
જૂના ઋષિ તમે ક્યાં ગયા, કામ ક્યાં જઈ લીધાં;	ધિઃક૦ ૨
દેશ કાળ સહુ જોઈને, જેણે શાસ્ત્રજ કીધાં.	
વંશજ સારા નીપજ્યા, નામ સારાં કા'ડ્યાં !	ધિઃક૦ ૩
પાણી શાસ્ત્ર પર ફેરવી, ઉંડા કૂપમાં ગાડ્યાં.	
આળસ્યમાં હૃદયા ઘણું, નામ પૂર્વતું બોળ્યું;	ધિઃક૦ ૪
નીચે ખેશી ન તપાશિયું, એકે પાતું ન બોળ્યું.	
પોયાં સહુ થોયાં ગણ્યાં, ડાચાંને કીધાં સાચાં;	ધિઃક૦ ૫
લક્ષણ સારાં મૂકીને, અપલક્ષણ જાચ્યાં.	
બ્રહ્મ થયા જેમ બાઈઓ ! તેમ બુદ્ધિ બગડી;	ધિઃક૦ ૬
એક ખોટાથી બીજું થયું, એમ રીતિયો ગગડી.	
મરતા મનુષ્ય પર ખેશીને, મસ મિષ્ટાન ખાઓ;	ધિઃક૦ ૭
કામટાં ખાઓ કરનાં, તેનો માલ વેચાવો.	
સારે સારી બુદ્ધિ ક્યાં થકી, સારી કરણી ક્યાંથી ?	ધિઃક૦ ૮
પાર ઉતરણી એવી તો ! જેવું મંડાણ જ્યાંથી.	
અર્ધાંગના સ્ત્રી પુરપત્ની, ભાગિયણ તે અર્ધી;	ધિઃક૦ ૯
દાવો કશે તે નવ કરે, થાય નહિ તે પાવરધી.	
માટે મૂર્ખ રાખો તેહને, વિદ્યા તો ન બણાવો;	ધિઃક૦ ૧૦
અમાની છે એવું દાખવી, છાતું કાંઈ ન જણાવો.	
મૂર્ખી શંખણિયો નીપજે, કૂડાં કૃત્ય કરનારી;	ધિઃક૦ ૧૧
છોકરાં તેનાં તેહવાં, બુદ્ધિ ક્યાં થકી સારી !	
કાપસો મારા બોલથી, પણ હું બળી બોલું;	ધિઃક૦ ૧૨
માનસો નહિ જો માહરું, તો તો નક્કી બોલું.	
કુલીન કહો તમે કાણુને, કાંઈ બેદ વિચારો;	ધિઃક૦ ૧૩
વગર વિચારે વાનરા ! કાળથી બાળ મારો.	
વિદ્યા, તપ, ને ધનથકી, મૂળ કુળ અંધાયાં;	ધિઃક૦ ૧૪
તે પછી સારથી ચાલિયાં, મૂળ તેણે સાલ્યાં.	
તે કુળના પછી વંશમાં, ત્રણમાંનું ન એકે;	ધિઃક૦ ૧૫
તોપણ તે કુળ જામિયું, જોયું છે ન વિવેક.	

કાપી, ધશી, તાપી, દીપીને, જેમ સોનું નરખો;	
ગુણ, શીલ, કુળ, ને કર્મથી, પુરૂષો કાં ન પરખો.	ધિ:ક૦૧૬
રીતિ ખરી તમે છોડીને, દેહેવાતાં કુળ શોધો;	
મૂઢમતિ વ્યસની જીવો, શાણ્ણીનો વર ગોધો.	ધિ:ક૦૧૭
ખાવા ખિચારીને નવ મજે, સુખ સ્વમે ક્યાંથી ?	
દુઃખે દિવસ તે પૂરા કરી, કૂટે ત્યારે ત્યાંથી.	ધિ:ક૦૧૮
કાંસા ગળે ધાલે કેટલી, કેટલી કૂવા પૂરે;	
ઝેર ઘોળેછે કેટલી, કેટલી દુઃખે ઝુરે.	ધિ:ક૦૧૯
દયા ખીન્ન પ્રાણી પર કરો. દિકરિયોને રીખાવો;	
મનુષ્ય હત્યારા થતાં તમે ! દયા કાંક તો લાવો.	ધિ:ક૦૨૦
નહાનપણે પરણાવવા, ક્યાંનું શાસ્ત્રજ લાવ્યા;	
સંમતીના ધારા જૂના, એ તે કોણે જૂલાવ્યા.	ધિ:ક૦ ૨૧
થાઓ સગા તમે કાંશિયા, સ્નેહી થઈ પાસે આવો;	
પૂર્વનાં વેરી પેઠે તમે, સત્યાનાશ વંજાવો.	ધિ:ક૦૨૨
“કન્યા ને ગાય એ એક છે, એ તો દોરે ત્યાં જાય;”	
જીલ્લમ કરાવો એનું કહી, કોહોની કેમ સે’વાય ?	ધિ:ક૦૨૩
કૂર ક્રિયા ખીજ તો થકી, વળી દુષ્ટ ને પાપી;	
આંખે જોઈ નિજ પુત્રીનાં, ગળાં નાંખો કાપી.	ધિ:ક૦૨૪
જોઈ પ્રત્યક્ષ એ પાપિયો, કૃત્ય કરનાં આવાં;	
સાન ન આણો શિક્ષ તો દુઃખ કદિ નથી જવાં.	ધિ:ક૦૨૫
કુળાં કપાવ્યાં ગળાં ધણાં, તોય ક્યમ નથી દ્રાયા ?	
ભોગ આપ્યા કુળી બાળાના, ધિ:ક છે તમ જાયા.	ધિ:ક૦૨૬
ચેતી લલિતાના ભોગથી, દુઃખ અખજાનાં બાળો;	
નહિ તો પ્રભુજી દયા તજી, કોપ કરશે કાળો,	ધિ:ક૦૨૭

(તે શાશિત થઈ બંધ પડે છે અટલે.)

ખીજ સ્ત્રિયો—	(પરજિયો ગાય છે.)	
સતીનો કોપ શમાવજો, દેખી દુખિયો દેખાવ;		
નહિ તો પીડાશે એના કોપથી, માટે કરવા નિભાવ.	સતીનો. ૧	
બાળા બળી ગઈ બાપડીરે, એવી બજે બહુ નાર;		
તેવીનાં દુઃખ બધાં કાપવા, લેજો મને નરનાર.	સતીનો. ૨	
ગુણે કુલીન ગણ્યા શાસ્ત્રમાં રે, ગુણ ગુણથી ગુંથાય;		
હજારી ગુલાબ નવ ગુંથશે, વાસ જૂદા વશી જાય.	સતીનો. ૩	

યુલે રૂપે સારો શોભતોરે, મળતો આવે સ્વભાવ;
 એવો શોધીને વર કા'ડતાં, મળે દીકરીને લાવ. સતીનો. ૪
 પાળી પોશી વા'લી દીકરીરે, નાખો દરિયા મોઝાર;
 શંખ શોધી આપી શા કારણે, બાળો તેનો અવતાર. સતીનો. ૫
 રૂડી નેડી નેઈ કા'ડજે રે, જેથી રીઝે જગનાથ;
 સુખી સૌ થાય સંસારમાં, દેશે આશીષ અનાથ. સતીનો. ૬
 રૂડીને ભુંડાશુ શું બનેરે, બુવો જગમાં ચોપાર્સ;
 રૂડાને ભુંડી ન બઝાડશો, જેથી બંને નિરાશ. સતીનો. ૭
 ખેલમાં દેખાડ્યો જે દાખલોરે, તેનો લઈ ઠીક સાર;
 બાળકીનાં દુઃખ બધાં બાળવા, યોગ્ય કરજે વિચાર. સતીનો. ૮

(સર્વે જાયછે. લલિતાને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો તે સ્થાને પછાડ્યો સ્મરણસ્તંભ કરાવ્યો તેમાં નીચે પ્રમાણે લેખ કોતરાવ્યો હતા.)

દોહરા.

લલિતા લક્ષણવંતી જે, જગત્શેઠની બાઠ;
 કૂઢા હિંદુચાલથી, થયો તેતળો કાઠ. ૧
 ન્હાનપણે પરણાવતાં, નિપજે શો પરિણામ;
 તે બતલાવાને ચળ્યો, સ્મરણસ્તંભ આ ઠામ. ૨
 કુલીન, નામનો વર જુલે, કથલે કેવું કામ;
 તે બતલાવાને ચળ્યો, સ્મરણસ્તંભ આ ઠામ. ૩
 ગમતી જોઈ મઠ્યાવિના, દિલ રે' કેવો ઢામ;
 તે બતલાવાને ચળ્યો, સ્મરણસ્તંભ આ ઠામ. ૪

સમાપ્ત.